

Rozštěpení psychologie

Ušli jsme velký kus cesty.

Sledovali jsme pokrok filozofů od metafyzických spekulací a fantazií o myslí až ke kvazivědeckému porozumění některým jejím procesům, a nakonec jsme viděli, jak filozofové za pomoci fyziologů vydělili psychologii z filozofie a ustanovili ji jako nezávislou vědu.

Také jsme viděli, že stejně jako jiné nezrálé vědy, ani psychologie v prvních desetiletích své existence nezávislého vědního obooru nevyvinula žádnou opravdu sjednocující teorii, ale pouze různé speciální teorie, z nichž každá vysvětlovala dříčí jevy. Tyto teorie byly dílem velikých mužů – mužů, jako byli Wundt, James, Freud, Watson a Wertheimer –, ale přestože to byli velikáni, žádný z nich nebyl pro psychologii Newtonem.

Jejich následovníci si však mysleli něco jiného. První desetiletí vědecké psychologie bylo „érou škol“ – ve 30. letech jich bylo alespoň sedm¹ – a stoupenci každé z nich prohlašovali, že právě teorie té *jejich* školy dokáže z chaotické hromady poznatků a miniteorií, které se hromadily od dob Helmholtzových, vytvořit koherentní vědu. Avšak v polovině našeho století si začali mnozí psychologové myslet, že žádná z existujících teorií se sjednocujícím paradigmatem psychologie nestala a ani stát nemůže. Například ani wundtovská teorie ani behaviorismus nedokázaly říci nic užitečného o takových tématech, jako je řešení problémů nebo rozhodování; freudovská teorie nijak neosvětlila takové věci, jako jsou procesy vnímání nebo učenf; tvarová

teorie neumožňovala vhled do paměti a do vývoje dítěte. Jak v roce 1963 řekl Nevitt Sanford, tehdy ze Stanfordovy univerzity: „Pro obecnou psychologii je velkým problémem to, že ‚obecné‘ zákony, tolik obdivované a tolik vyhledávané, nejsou nikdy příliš obecné. Naopak, obvykle jsou velmi specifické.“²

To mohlo znamenat, že psychologie prostě není ještě natolik pokročilá, aby umožnila vybudovat zastřešující teorii. Ale mohlo to znamenat i něco docela jiného: že psychologie není vědou ve stejném smyslu jako fyzika, chemie nebo biologie; že to je soubor vědních oborů, které, přestože jsou příbuzné, jsou příliš různorodé, než aby zapadaly do rámce jediné teorie. William Kessen, významný vývojový psycholog, se spoluautorkou Emily C. Cahanovou nedávno shrnuli stav současné psychologie v časopise *American Scientist*:

Hluboko za tím se skrývá přesvědčení (pro některé z nás pouhé podezření), že psychologie není nakloněna jednotlivým ontologickým a epistemologickým předpokladům, stejně jako není nakloněna tomu, aby byla definována konkrétním obsahem, konkrétní metodou nebo konkrétním funkčním procesem... Psychologie nemá žádný ústřední problém; spíše než bychom povyšovali vnímání nebo učení nebo řešení problémů na model pro celou psychologii, musíme uznat, že psychologie je tak široká jako lidská mysl a stejně tak různorodá.³

Zdá se, že příběh psychologie od konce éry škol toto přesvědčení (nebo podezření) dokazuje. Objevilo se mnoho nových teorií, avšak ty se vztahují na specifické oblasti psychologie, nikoli na celou psychologii. Nebyla založena žádná škola, která by si přisvojovala svrchovanost nad celým územím, a ve skutečnosti se obor psychologie rozpadl na autonomní oblasti jednotlivých specializací. Americká psychologická asociace (American Psychological Association) dnes uznává padesát osm psychologických oborů.

Od nynějška tudíž nebude sledovat jediný chronologický příběh, ale budeme se dívat, co se událo v každém z osmi hlavních psychologických oborů. Závěrečná kapitola se stručně zmíní o některých dalších, o kterých nebylo možné pojednat podrobněji.

Osobnostní psychologové

„Tajemství srdcí druhých lidí“

Podstata a původ osobnosti jsou pro psychology už dlouhou dobu nesmírně důležitými tématy. Jejich otázka, klíčová pro pochopení lidské přirozenosti, zní: Co je přičinou rozdílů ve vlastnostech a chování jednotlivých lidí? Stejně téma je nadmíru zajímavé i pro laiky. Jejich otázka, klíčová v každodenním životě, zní: Jak nejlépe odhadnout vlastnosti druhých lidí a jak poznat, co od nich člověk může očekávat?

Je zřejmé, že co lidé říkají, není spolehlivým zdrojem informací; lidé, jako jedinci mezi živými tvory, dovedou lhát, a často to také dělají. Stejně tak se nelze spolehat na jejich gesta a výrazy tváře; lidé se dovedou přetvařovat, někteří velmi dokonale. Dokonce ani jejich skutky nevždy odhalují pravdu; lidé dovedou klamat a své skutečné já ukází až v nějakém kritickém okamžiku. Ať je tím druhým člověkem kdokoli – náš nastávající, potenciální kupec našeho domu, vůdce nepřátelského národa (nebo našeho vlastního) –, nic by pro nás nebylo cennější, než kdybychom dokázali správně odhadnout, jaký ten člověk je ve skutečnosti a jak se bude chovat.

Z těchto důvodů je studium osobnosti po celou dobu psané historie středem zájmu jak filozofa, tak obyčejného člověka a za posledních šedesát let pak jedním z nejdůležitějších oborů moderní psychologie.

První známé pokusy o hodnocení osobnosti se opíraly o pseudovědeckou astrologii. Od 10. století před Kristem předvídali babylonští astrologové z postavení planet

války a přírodní pohromy a v 5. století před Kristem používali tyto údaje řečtí astrologové k výkladu osobnosti a k předpovídání budoucnosti jednotlivých klientů. Představa, že postavení planet v okamžiku zrození ovlivňuje osobnost a osud člověka, byla v oněch vědecky naivních dobách velmi přitažlivá; a překvapivě stále ještě je, přestože moderní astronomie i behaviorální věda ukazují, že se jedná jen o neopodstatněnou pověru.

Dříve zmínovaná fyziognomie byla dalším fiktivním systémem vyzvědačství na skrytém území osobnosti. Na rozdíl od astrologie má myšlenka, že rysy tváře jsou klíčem k nitru člověka, určitou psychologickou validitu; to, jak vypadáme, má určitě vliv na to, jaký máme ze sebe pocit. Avšak Hippokrates, Pythagoras a další fyziognomové tento vztah nevnímali; místo toho sestavovali seznamy smyšlených spojení mezi konkrétními rysy tváře a charakterovými vlastnostmi. Dokonce sám velký Aristoteles tvrdil, že „lidé, kteří mají velké čelo, jsou pomalí, ti, kdo mají malé čelo, jsou vrtkaví; ti, kdo mají ploché čelo, jsou vzuřitelní, ti, kdo mají čelo vypouklé, jsou náladoví“.¹

Stejně jako astrologie přetrvala i fyziognomie. Vzdělaní Římané v ni věřili. Cicero prohlásil: „Tvář je obrazem duše...“ a Julius Caesar řekl: „Nebojím se příliš tlustých, ublahzených lidí, ale spíše těch bledých a hubených.“ (Caesarův názor je nejvíce známý v Shakespearově verzi: „Ať mám kolem sebe muže, kteří jsou tlustí; / muže s ulízanými vlasy a vyspávače; / tamhle Cassius má hubený a hladový pohled; / příliš přemýšlil: takoví lidé jsou nebezpeční.“) Ježíšova skutečná podoba není známa (nejstarší „portréty“ v římských katakombách byly namalovány dvě nebo tři století po jeho smrti), avšak od 2. století našeho letopočtu až do současnosti je Ježíš zobrazován s jemnými a vytříbenými rysy. Fyziognomická tradice přežívá: většina z nás, když uvidíme nebo potkáme člověka, kterého neznáme, odhadujeme jeho osobnost podle jeho vzezření.

Jiným přístupem, jak uhádnout charakter z viditelných rysů, byla frenologie, pseudovědecké měření lebky, jež bylo hitem 19. století. Přestože ve 20. století frenologie zanikla, mnozí lidé se doposud domnívají, že člověk s vysokým vypouklým čelem je chytrý a citlivý a že člověk s nízkým a plochým čelem je hloupý a bezcitný.

Nejznámější starověkou snahou o propojení osobnosti a tělesných vlastností byla Galenova humorální teorie temperamentu – domněnka, že přebytek hlenu dělá z člověka flegmatika, přebytek žluté žluči cholera, černé žluči melanalika a krve sangvinika. Toto učení přežilo až do 18. století; jeho pokračovatelé na sebe berou podobu módních výstřelků zdravé výživy, chelace, pocení v horké páře a dalších kvazivědeckých pokusů, jejichž cílem je změnit chemické procesy v těle a zvýšit duševní a tělesnou pohodu.

Naproti tomu pozoruhodně moderně působící přístup navrhl před třemi stoletími Christian Thomasius (1655–1728), německý filozof a právník a zakladatel Hallské univerzity. Thomasius vypracoval schéma na měření osobnosti, kde se různým cha-

rakterovým rysům přiřazovaly číselné skóry; jeho metoda, přestože velmi hrubá, pozoruhodným způsobem předznamenala současnou techniku hodnocení osobnosti známou jako „posuzovací škály“. Stejně pozoruhodný je název, který dal své knize: *Nový objev solidní vědy, velmi potřebné pro společnost, na objevování srdce druhých lidí z každodenní konverzace, a to dokonce proti jejich vůli.*² Z dnešního pohledu trošku dlouhé, to ano, avšak svým duchem stejně moderní jako kterýkoli současný bestseller o tom, jak se prosadit.

V průběhu staletí se diskuse kolem osobnosti zaměřovala na jednu ze základních, často diskutovaných otázek psychologie: Je lidská povaha určena zevnitř, nebo zvenčí? Jsou naše mysl a chování výsledkem vnitřních sil, nebo jsme formováni a poháněni k myšlení a činnosti podněty z okolí?

Debata začala tehdy, když Platon a jeho následovníci prohlásili, že obsahy myslí v ní existují již před narozením a že je pouze potřeba se na ně rozpomenout; Protagoras a Demokritos namítali, že veškeré vědění pochází z vnímání. Diskuse byla velmi živá v 17. a 18. století, kdy Descartes a další racionalisté tvrdili, že ideje v mysli jsou vrozené, zatímco Locke a další empiristé prohlašovali, že mysl novorozence je prázdná tabulka, na kterou zkušenosť příše své vzkazy.

Když se psychologie stala vědou, zastánci dědičnosti – Galton, Goddard, Terman a další – předložili data potvrzující jejich názor, zatímco behavioristé – Pavlov, Watson, Skinner a další – přinesli experimentální důkazy dokládající zase jejich pohled. Diskuse pokračovala, „dispozicionisté“ (slovy dnešní terminologie) vykládali osobnost a chování v pojmech vnitřních (dispozičních) sil, „situacionalisté“ v pojmech situací, které člověk prozívá.

Tyto dva pohledy vedou k protikladným závěrům co se týče výchovy dětí, vzdělávacích metod, psychoterapie, veřejné politiky ohledně menšin, zacházení se zločinci, postavení a práv žen a homosexuálů, přistěhovalecké politiky a mnoha dalších osobních a společenských otázek. Toto téma mělo tudíž v posledních desetiletích v psychologii osobnosti vedoucí postavení.³ Člověk touží po definitivní vědecké odpovědi; podívejme se, co se badatelé a teoretici na obou stranách dozvídají a zda se taková odpověď již objevuje.

Základní jednotky osobnosti

Na začátku našeho století nejvíce přispěli k teorii osobnosti psychoanalytikové. Freud popsal dospělou osobnost jakožto výsledek úsilí ega ovládat instinktivní pudy a usměrnit je do přijatelných forem chování. Adler se víc zajímal o účinky společenských sil na osobnost, jako například pořadí narození prostřednictvím jehož působení na osobnost méněcennosti. Jung vykreslil osobnost jako formovanou převážně vzájemnou interakcí protikladných vrozených sklonů k sebeprosazení a pasivitě, k introverzi a extraverzi a jako konflikt mezi zkušenosťí a „kolektivním nevědomím“.

mím“ (pojmy, mýty a symboly, o kterých se domníval, že jsou v každém člověku zděděné, nenaučené, z dřívějších generací).

Přestože psychodynamické pojmy takto vysvětlovaly, jak se osobnost vyvíjí, neposkytovaly psychologům žádnou možnost, jak rychle a přesně osobnost měřit, tak jak to bylo možné u inteligence. Základní charakteristické rysy osobnosti, které psychoanalýza odkryla, se objevily teprve po desítkách, či dokonce stovkách klinických sezení; a i tak tento proces přinášel pocitové hodnocení, nikoli kvantitativní měření. Jak řekl Raymond Cattell, jedna z velkých postav v měření osobnosti, klinická metoda není „ničím víc než průzkumem“ a psychologie potřebuje „kvantitativní taxonomii“.⁴

První taková taxonomie byla výsledkem první světové války. Když v roce 1917 Spojené státy vstoupily do válečného konfliktu, Robert S. Woodworth (1869–1962), význačný experimentální psycholog a profesor na Kolumbijské univerzitě, dostal za úkol sestavit rychlou, jednoduchou metodu, jak identifikovat emočně labilní brance. Neměl času nazbyt, a tak narychlou poskládal jeden z prvních testů osobnosti, Formulář osobních údajů (Personal Data Sheet), dotazník, který respondentovi kladl množství nevybírávých otázek ohledně symptomů, jako například „Chodil jste někdy ve spánku?“ nebo „Když jste na vyučovém místě, máte chuť skočit dolů?“ Skóre se získalo tak, že se sečetl počet symptomů, ke kterým se respondent přiznal.⁵

Jakožto nástroj hodnocení osobnosti byl Formulář osobních údajů primitivní a omezený; shromážďoval pouze takové informace či dezinformace, které subjekt sám poskytl, a pouze o neurotických symptomech. Přesto měl „vnější validitu“ – člověk intuitivně cítil, že otázky opravdu rozlišují mezi normálními a neurotickými lidmi. A skutečně, při pozdějších pokusech test validizovat se zjistilo, že diagnostikovaní neurotici mají v průměru třicet šest nepříznivých odpovědí („ano“), zatímco normální lidé pouze deset.⁶

Woodworthovo průkopnické úsilí udalo směr; mnozí psychologové vyvinuli jiné dotazníky, které obdobně žádaly subjekty, aby se samy ohodnotily. Ty však brzy překročily rámec symptomů a zahrnuly i otázky o několika obecných rysech osobnosti. Nejznámější z těchto prvních testů, sestavený v roce 1931 psychologem Robertem Bernreutrem, kladl 125 otázek a odpovědi skóroval pro každý ze čtyř rysů: dominanci, samostatnosti, introversi a neuroticismu. Pokud například respondent odpověděl „?“ („nevím“ nebo „nemohu říci“) na otázkou „Cítíte se často velmi mizerně?“, dostal tři body v introversi, jeden v dominanci, nula v neuroticismu a nula v samostatnosti. Skóry byly pouze zasvěceným odhadem – Bernreuter neměl žádné empirické důkazy pro vztah každé z odpovědí ke čtyřem charakteristikám – avšak celonárodní fascinace psychologickými testy byla taková, že se ve třicátých letech prodalo a použilo přes jeden milion výtisků Bernreutrova osobnostního inventáře (Bernreuter Personality Inventory) a velké množství podobných testů.⁷

Tou dobou byla osobnost zavedeným oborem psychologie a převládala v ní teorie rysů, vědecká verze běžného názoru, že každý člověk má osobitou sadu vlastností

a obvyklých způsobů chování v konkrétních situacích. Rysy popisují základní prvky dané osobnosti, přestože neříkají nic o hlubší psychodynamické struktuře nebo o tom, jak se osobnost vyvinula.⁸ Bernreuterův a další první testy osobnosti byly pokusem některé tyto prvky změřit.

Zdálo se, že jedna důležitá studie, která se objevila v letech 1928 a 1929, bere teorii rysů půdu pod nohama. Reverend Hugh Hartshorne, učitel náboženství v Union Theological Seminary, a psycholog Mark May, který dříve v Unionu působil, zkoumali účinnost snahy dospělých, například v chlapecích skautských oddílech, vstípit dětem mravní chování. Hartshorne a May dali mnoha dětem písemné testy zjišťující jejich postoje k podvádění, krádežím a lhářům. Pak děti zapojili do činností, jako jsou společenské hry nebo vlastní hodnocení testů, kde děti měly možnost podvádět, krást a lhát, zdánlivě aniž by se na to přišlo, i když ve skutečnosti výzkumníci dokázali přesně rozpoznat, co děti udělaly.

Výsledky byly znepokojivé. Nejenže nebyla skoro žádná spojitost mezi tím, co děti řekly v písemných testech, a tím, jak se ve skutečnosti chovaly, ale libovolné dítě bylo také pozoruhodně málo konzistentní co do poctivosti a nepočitivosti v různých situacích. Hartshorne a May došli k závěru, že pokud rysy existují, nepůsobí tak, že se jednotlivci chovají v různých situacích podobně.

Jsme naprostě ochotni uznat existenci některých společných faktorů, které způsobují rozdíly mezi jednotlivci. (...) Tvrdíme však, že tento společný faktor není vnitřní entita, která působí nezávisle na situacích, ve kterých se jednotlivci ocitají, nýbrž je funkcí situace.⁹

To bylo v rozporu s každodenní zkušeností. Všichni cítíme, že někteří lidé, které známe, jsou poctiví a jiní nepočitiví, někteří rezervovaní a jiní otevření, někteří pracovití a jiní lajdáčtí. Gordon Allport (1897–1967), vůdčí osobnost na katedře psychologie na Harvardu, přišel na pomoc s řadou studií a s knihou *Osobnost: Psychologický výklad* (Personality: A Psychological Interpretation, 1937). Allport byl tvrdě pracující člověk s uhlazeným vystupováním a nevýraznými rysy. Měl mnoho výzkumných zájmů, například předsudky, komunikaci a hodnoty, avšak osobnost, a zejména teorie rysů, byla jeho celoživotní zálibou. Částečně právě díky své vlastní osobnosti byl Allport tím ideálním člověkem, který proti Hartshorneově-Mayově situacionismu postavil vědecký důkaz samozřejmého dispozicionismu.¹⁰

Allport byl nejmladším ze čtyř synů vesnického doktora v Indianě. Rodina jeho otce přišla před několika generacemi z Anglie, matka byla německého a skotského původu a Allportův život doma, jak o mnoho let později vzpomíнал, „byl ve znamení prosté protestantské zbožnosti a tvrdé práce“. Jelikož v okolí nebyly žádné ošetřovatelství služby, byli v domácnosti po léta pacienti i ošetřovatele a mladý Allport vykonával svůj přídel práce v ordinaci, při umývání lahviček i při péči o pacienty. Vstřebal do sebe humanitní názor a hodnoty svého otce a v pozdějších letech rád citoval oblíbené otcovo rčení: „Kdyby každý pracoval tak tvrdě, jak jen dovede, a kdyby si

každý hral pouze minimální finanční odměnu na pokrytí potřeb své rodiny, zbylo by právě dost bohatství, aby vystačilo pro všechny.“

Na Harvardu si Allport i při studiích našel čas a jako dobrovolník odvedl velký kus práce v sociální službě. Uspokojovalo to jeho hluboce zakoreněnou potřebu pomáhat lidem, kteří mají problémy, a jak prohlásil v jedné životopisné studii, „dávalo mi to pocit kompetence (který vytlačil zobecněný pocit méněcennosti)“. Jeho dva zájmy, psychologie a sociální služba, se spojily, když dospěl k přesvědčení, že „aby byla sociální služba účinná, je zapotřebí zdravého pojedání lidské osobnosti“.

Pro Allporta byl výzkum osobnosti vždy záležitostí zdravého rozumu; spíše se zajímal o to, co je vědomé a snadno přístupné, než o temné hlubiny nevědomí. Často vyprávěl o svém jediném setkání s Freudem, o epizodě, která ho hluboce ovlivnila. Jako drzý dvaadvacetiletý mladík napsal při návštěvě Vídne Freudovi, že je ve městě a že by se s ním rád setkal. Freud ho velkoryse přijal, avšak jen seděl a bez slova čekal, až Allport promluví. Ten přemýšlel, co by řekl, a tak se zmínil, že cestou do Freudovy ordinace v tramvaji zaslechl, jak čtyřletý chlapec říká své matce, že se chce vyhnout špinavým věcem; vykazoval jednoznačnou fobii ke špíně. Allport popsal matku jako naškrobenou, panovačnou *Hausfrau* a domnival se, že souvislost je zřejmá, avšak, jak vzpomínal, „Freud na mě upřel své laskavé terapeutické oči a řekl: ‚A ten malý chlapec jsi byl ty?‘“ Ohromený Allport změnil téma; později z toho vyvodil, že ten zážitek „mě naučil, že hlubinná psychologie, přes všechny své zásluhy, se může vrhnout do příliš velkých hlobek a že psychologové by udělali dobré, kdyby před zkoumáním nevědomí nejprve plně uznali vnější očividné motivy“.¹¹

(Stejně rozčarován byl i behaviorismem, o němž prohlásil, že člověka prezentuje jako čistě „reaktivní“ organismus – který jedná pouze v reakcích na pobídky zvnějšku – zatímco ve skutečnosti jsou lidé „proaktivní“ a pohánění převážně vlastními cíli, úmysly, záměry, plány a mravními hodnotami.¹²)

Během studií na vysoké škole začal Allport vymýšlet vlastní písemné testy na rysy osobnosti. Spolu se svým starším bratrem Floydem, psychologem, vytvořili test, který byl objektivnější než Bernreuter a další první pokusy. Aby změřili to, co nazvali „ascendance-submise“, neptali se respondentů, jak jsou panovační či poddajní, ale jak by se zachovali v konkrétních situacích, které zahrnovaly dimenze tohoto rysu. Například:¹³

Někdo se vás snaží ve frontě předběhnout. Nějakou dobu už čekáte a nemůžete čekat o mnoho déle. Za předpokladu, že veřejec je stejného pohlaví, obvykle:

- se s veřejcem pohádáte...
- „probodnete veřejce pohledem“ nebo zřetelně a nahlas pronese poznámku ke svému sousedu...
- rozhodnete se nečekat a odejdete...
- neuděláte nic...

Když test vyzkoušeli na mnoha dobrovolnících, došli bratři Allportové k závěru, že lidé, kteří v libovolné náročné situaci udali buď ascendentní, nebo submisivní odpověď, s velkou pravděpodobností udali odpověď stejného druhu i v ostatních takových situacích. „Lidé všeobecně,“ napsali, „mají tendenci konzistentně zaujmít dané místo na kontinuu od vysoké ascendance k nízké submisi.“ Zdalo se jim, že se tak potvrdila existence rysů a podobnost chování člověka v podobných situacích. Allport to později vyjádřil takto:

Jestliže lze dokázat, že jeden typ činnosti je obvykle spojen s jiným typem činnosti, je to důkaz, že něco se nachází za oběma těmito činnostmi, totiž rys... [tj.] neuropsychická struktura, která má schopnost učinit různé podněty funkčně ekvivalentními a iniciovat a řídit ekvivalentní (smysluplně konzistentní) formy adaptivního a expresivního chování.¹⁴

Proč se tedy děti testované Hartshornem a Mayem chovaly nekonzistentně? Allport našel odpověď ve tvarové teorii. Rysy každého člověka jsou uspořádány do jedinečné konfigurace s hierarchickou strukturou: na vrcholu je hlavní vlastnost čili *kardinální rys*; pod ním je několik *centrálních rysů*, běžných ohnisek života člověka (ten typ vlastností, tvrdil Allport, které pravděpodobně uvedeme, když píšeme doporučující dopis); a konečně pod nimi je velké množství *sekundárních rysů*, z nichž každý je vyvoláván specifickým podnětem.¹⁵ Takže chování člověka mohlo být v určitých ohledech nekonzistentní, avšak konzistentní – Allport dával přednost pojmu „kongruentní“ – v širších souvislostech.

Například říkal, že pokud pozorujete nějakého člověka, jak se prochází, a později ho spatříte, jak pospíchá vrátit knihu do knihovny, mohli byste ho považovat za nekonzistentního, protože v jedné situaci se loudá, zatímco v jiné pospíchá. Jde však o chování způsobené rysy v sekundární úrovni. Více ústředním pojmem je *flexibilita*. Pokud byste ho požádali, aby psal na tabuli velkými písmeny a na papíře malými, a on by to udělal, mohli byste ho považovat za flexibilního – a takový je také ve své chůzi. Jeho chování v obou činnostech vykazuje flexibilitu, a je tudíž kongruentní, přestože není konzistentní.¹⁶

Taková byla rovněž Allportova odpověď na otázku: Proč je tak běžné, že člověk vykazuje zdánlivě nekompatibilní rysy nebo že se chová v různých situacích zdánlivě nekonzistentním způsobem? To, co vypadá jako nekonistence, je často způsobeno přechodnými náladami či „stavy“; zneklidňující situace může u každého, dokonce i u obvykle klidného člověka, vyvolat dočasný stav úzkosti.

Přestože Allport svou teorii osobnosti v průběhu let upravoval, vždy považoval rysy za základní a relativně stálé jednotky osobnosti. Jeho výzkum rysů mu ve své době přinesl uznání a ocenění; kdyby věděl, že dnes mnoho, jestli ne většina, psychologů považuje psychologii osobnosti za téměř synonymní s výzkumem rysů, byl by spokojen.¹⁷

Měření osobnosti

Jelikož rysy nejsou ani viditelné objekty ani konkrétní činnosti, ale osobní vlastnosti, je klíčovým problémem badatelů, jak je měřit.

Badatelé se nejprve musí rozhodnout, co to vlastně přesně je, co chtejí měřit. První badatelé si vybrali hrstku intuitivně samozřejmých rysů, jako například introversi, dominanci a samostatnost. Brzy se však začali dívat dále kupředu a pokoušeli se měřit mnoho dalších rysů, vlastně tak mnoho, že v jejich oboru rychle zavládl chaos.

Existuje totiž příliš mnoho možností. Pilný Allport s jedním spolupracovníkem kdysi spočítali všechna slova ve slovníku, která označují určité typy lidského chování nebo vlastnosti; celkový počet byl asi osmnáct tisíc. Ne všechny se vztahují k rysům: Některé jsou spíše reakcí pozorovatele na druhého člověka než rysem onoho člověka („rozmilý“, „nudný“); některé popisují spíše dočasné stavy než trvalé rysy („zaskočený“, „rozlítaný“) a některé jsou pouhé metafore („živý“, „plodný“). Přesto však zůstalo čtyři až pět tisíc slov označujících rysy.¹⁸

Mnoho set z nich bylo prozkoumáno prostředky sahajícími od subjektivních dojmů po laboratorní experimenty a od psychoanalytických výkladů po behaviorální data. Zde je několik hlavních metod:

Osobní záznamy a historie

Dopisy, memoáry, životopisy, deníky a podobně jsou plné informací – a dezinformací – o osobnosti jejich subjektu, neboť autoportrét psaný s úmyslem, že jej budou číst druzí, má tendenci prezentovat svátečně oblečené já spíše než holou realitu. (Pepysův deník, plný nemravných příhod a nestydatých myšlenek, byl psán pouze pro jeho vlastní oči a šifrovaně.) Určité proslulé interpretace slavných osobností byly opřeny o osobní záznamy, avšak všechny teorie se generace od generace mění a stejně zdroje mohou poskytnout naprostě odlišné portréty pisatele. Analýzy osobnosti, založené na těchto zdrojích, jsou někdy dobrou literaturou, avšak zřídka, pokud vůbec, dobrou vědou.

Rozhovor

Toto je zřejmě nejběžnější metoda hodnocení osobnosti, avšak jedna z nejméně efektivních. Někteří podnikoví personalisté, lidé u přijímacích zkoušek na školy a psychoterapeuti dokáží při rozhovoru vytáhnout o člověku velmi mnoho informací, avšak mnoho jiných lidí to nedovede. Výzkumy ukázaly, že i zaškolení lidé mohou stejněho člověka ohodnotit zcela rozdílně. Navíc rozhovory poskytují popisy a výkazy, nikoli však kvantitativní měření rysů. Rozhovor se nejlépe hodí pro identifikaci určitých duševních či emočních poruch, avšak u normálních lidí je nejužitečnější pouze jako zdroj osobních údajů, postojů, vzpomínek a dalších podrobností, které vrhají světlo na objektivnější data, získaná o daném člověku jinými metodami.¹⁹

Posouzení pozorovatele

Badatelé často žádají přátele nebo známé zkoumaného člověka, aby ho posoudili z hlediska různých konkrétních rysů. Aby dosáhli větší přesnosti, instruuje badatelé respondenty k tomu, aby každý rys zvážili na stupnici, která sahá od nuly do pěti, nebo třeba od nuly do deseti – v podstatě to, co Thomasius navrhl v roce 1692. Avšak tato metoda má i mnoho nedostatků. Lidé mívají svůj vlastní styl posuzování (některí se krajním hodnotám vyhýbají, jiní je vyhledávají); subjekty nejsou nutně konzistentní, když se jim stejně otázky položí několikrát po sobě, a hodnocení podléhá „haló efektu“ (subjekt, který byl hodnocený vysoko v jednom rysu, bude hodnocený vysoko i v rysech ostatních).²⁰

Obecně vzato, toto hodnocení není považováno ani za zvlášť reliabilní, ani zvlášť validní. (*Reliabilní* metoda dává konzistentní odpovědi opakováně v čase; *validní* metoda měří to, co se od ní očekává, že měří.) Přesto, za určitých podmínek, posouzení může být reliabilní i validní. Raymond Cattell, vůdčí badatel v oblasti rysů, jenž se o posuzování opíral ve své vlastní práci, používal data pouze od těch lidí, kteří subjekt viděli za různých okolností a v průběhu dlouhé doby (pokud možno jednoho roku), a postupně shromažďoval posouzení vždy pouze jednoho rysu, aby snížil haló efekt. Takové podmínky zlepšují jak reliabilitu, tak validitu, avšak způsobují, že metoda je neúnosně drahá, časově náročná a téměř neproveditelná všude jinde kromě institucí, jejichž populace je relativně stálá a vždy viditelná.²¹

Dotazník

Toto je zdaleka nejběžnější nástroj hodnocení osobnosti. Jak jsme viděli, tato metoda rychle postoupila od prostého sebehodnocení ke kvaziobjektivním technikám, jako jsou předkládání situací z běžného života a kladení otázek, jak by se v daných situacích respondenti nejpravděpodobněji zachovali. Jiné prvotní testy dále předkládaly spíše otázky ohledně respondentových postojů a pocitů než ohledně pravděpodobného chování, avšak byly formulovány takovým způsobem, že ve srovnání s otázkami z *Formuláře osobních údajů* byla menší pravděpodobnost, že respondent svůj autoportrét okráší. Většina testů nabízela jako možné odpovědi „ano-ne“ nebo „pravda-nepravda“, ale některé obsahovaly i střední cestu „nevím“.

Tohoto druhého typu je i slavný Minnesotský vícefázový osobnostní inventář (Minnesota Multiphasic Personality Inventory, MMPI), vyvinutý na konci třicátých let psychologem Starkem Hathawayem a psychiatrem J. C. McKinleyem, oba z Minnesotské univerzity. Obsahuje 550 výroků, například:

Většinou jsem šťastný.

Mám rád společenská setkání, prostě že mohu být s druhými lidmi.

Určitě mi chybí sebedůvra.

Myslím, že jsem beznadějný člověk.

Respondent na každou otázkou odpovídá „ano“, „ne“ nebo „?“ (nejistota). Otázky jsou seskupeny do deseti stupnic, které měří hypochondrii, depresi, hysterii, psychopatickou deviaci, maskulinitu-femininitu, paranoiu, psychastenii, schizofrenii, hypomanií a sociální introversi. Tato jména vyvolávají dojem, že MMPI se zabývá hlavně duševními chorobami; skutečně měří duševní nemoci, ale rovněž tak rysy normální osobnosti. Například ti, kteří odpoví „nepravda“ na „Většinou jsem šťastný“ i na většinu ostatních otázek ve stejně škále, jsou označeni za prohnáne, upjaté a špatně naladěné; ti, kteří odpoví „pravda“ na „Mám rád společenská setkání, prostě že mohu být s druhými lidmi“ a na příbuzné otázky, jsou hodnoceni jako společenstí, pestří a ambiciozní a ti, kdo odpoví „nepravda“, jsou hodnoceni jako skromní, ostýchaví a držící se v pozadí.²²

Takové interpretace nejsou založeny na intuici nebo selském rozumu, ale na empirických důkazech. Při sestavování MMPI vyzkoušeli Hathaway a McKinley velké množství otázek na lidech hospitalizovaných s neurózou nebo duševní nemocí a na lidech, kteří tyto nemocné přišli navštívit a o nichž se dalo předpokládat, že jsou normální; MMPI je vytvořen pouze z těch položek, které rozlišovaly mezi těmito dvěma skupinami. Například depresivní škála MMPI se skládá z otázek, které byly zodpovězeny odlišně lidmi v depresi a lidmi bez deprese.

Prestože byl MMPI za posledních padesát let nejvíce používaným osobnostním dotazníkem, má svoje omezení a chyby. Za prvé, je velmi dlouhý. Za druhé, respondenti mají pocit, že mnohé položky, pokud jsou zodpovězeny poctivě, jsou příliš doterné a intimní („Přicházejí mi na mysl škaredá slova, často příšerná slova a já se jich nemohu zbavit“, „Silně mě přitahuje příslušníci stejného pohlaví“). Za třetí, některé další položky jsou tak očividně zaměřeny na patologii, že mnoho normálních lidí zaskočí jakožto legrační nebo urážlivé. Humorista Art Buchwald před časem MMPI parodoval a navrhoval další dotazníkové položky typu:

Široká vázanka je známkou choroby.
Když jsem byl mladší, posmíval jsem se zelenině.
Přespříliš používám krém na boty.²³

V roce 1949 získala malá skupina osobnostních psychologů grant Rockefellerovy nadace (Rockefeller Foundation) na založení nové výzkumné jednotky, Ústavu pro hodnocení a výzkum osobnosti (Institute for Personality Assessment and Research), v rámci Kalifornské univerzity v Berkeley. Jejím původním účelem – cíle se později rozšířily – bylo vyvinout lepší metody pro hodnocení osobnosti. Za posledních čtyřicet let vyráběl institut fenomenální množství studií a nových psychologických testů. Avšak ten dodneska nejznámější a nejvíce používaný z nich, Kalifornský psychologický inventar (California Psychological Inventory, CPI), byl dokončen během prvních dvou let působení této organizace. CPI byl dílem Dr. Harrisona Gougha, zaměstnance ústavu, a profesora v Berkeley, který začal vylepšovat MMPI tím, že použil materiál vhodný pro normální populaci. Jako výchozí materiál shromáždil sou-

bor tisíce položek, některé převzal z MMPI, jiné napsal sám nebo jeho kolegové. S pomocí přátel a spolupracovníků položky otestoval, napřed na osmdesáti vysokoškolských studentech, pak na osmdesáti medicích posledního ročníku a v průběhu let na celkovém počtu třinácti tisíc mužů a žen různého věku a socioekonomického postavení. Aby zhodnotili validitu položek – či spíše odpověď na tyto položky – Gough se spolupracovníky nechali posoudit vzorek respondentů jejich přáteli a toto posouzení pak srovnali s odpovědní subjektů. Položky, které se ukázaly nedůvěryhodné, vyřadili.

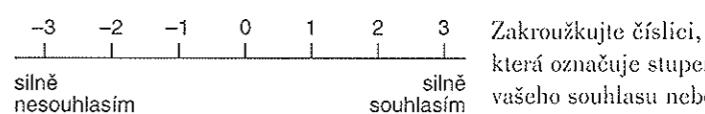
Konečná verze CPI obsahovala 480 položek (revidovaná verze z roku 1987 jich má 462), například:

Lidé ode mě často očekávají příliš mnoho.
Je pro mě těžké jen si tak sednout a odpočívat.
Mám rád večeřky a společenské akce.

Respondent na každou položku odpovídal „pravda“ nebo „nepravda“; z odpovědí se získaly skóry pro patnáct rysů osobnosti, od dominance a sebepřijetí po sebekontrolu a empatii.* Podle všech měřítek – prodej, počet cizojazyčných verzí (dvacet osm, včetně chorvatštiny, hindštiny a tagalogštiny) a důležitosti, jakou mu připisují vedoucí kateder psychologie a výcvikových programů – se řadí mezi deset prvních, a možná mezi tři první, osobnostních testů, které se dnes používají, čtyřicet let poté, co byl sestaven.²⁴

Mnoho jiných testů osobnosti nabízí respondentovi širší výběr odpovědí než MMPI nebo CPI, jako v těchto třech příkladech:²⁵

Většina policistů je opravdu přátelských.

Zakroužkujte číslici, která označuje stupeň vašeho souhlasu nebo nesouhlasu.

* Poslední verze CPI má dvacet osm škal. Ty měří dominanci, schopnosti dosáhnout vysokého postavení, společenskost, sociální vystupování, sebepřijetí, nezávislost, empatii, odpovědnost, socializaci, sebekontrolu, dobrý dojem, komunality, pohodu, toleranci, úspěch prostřednictvím konformity, úspěch prostřednictvím nezávislosti, intelektuální výkon, smysl pro psychologické otázky, flexibilitu, citovou samostatnost, uznávání pravidel, realizaci, manažerský potenciál, zaměřenost na práci, úzkost a tři míry maskulinity-femininity.

Zamilovanost s sebou může přinést více problémů, než aby to stálo za to.

nikdy	zřídka	někdy	často	vždy	Označte bod, který nejlépe vyjadřuje vaš pocit.
-------	--------	-------	-------	------	---

Můj vztek na lidi je obvykle:

velmi malý	podprůměrný	asi průměrný	nadprůměrný	velmi velký	Označte bod, který vás nejlépe vystihuje.
------------	-------------	--------------	-------------	-------------	---

Odpovědi škálované tímto způsobem dávají přesnější míry postojů a pocitů než odpovědi „ano-ne“.

V průběhu let psychologové sestavili a výzkumné ústavy a komerční vydavatelé vydali stovky osobnostních dotazníků; některé představují dobrou vědeckou aplikaci, jiné nikoliv, avšak mnohé z každého typu jsou dobrým obchodním majetkem. Například tržby z prodeje CPI – příručka, pět testových brožur na opakování použití, padesát odpovědních formulářů a další věci – přestože jsou tajné, „...se dají odhadovat na pořádně vysoké sumy,“ tvrdí Dr. Gough.

Projektivní testy

Od počátku třicátých let stále více psychologů přijímalo psychoanalytické učení, že nevědomé procesy jsou hlavními determinanty osobnosti a, při vší úctě ke Gordoni Allportovi, hledali takové způsoby testování, které by tyto procesy měřily stejně jako rysy, jež jsou těmito procesy vyvolávány. Nejschůdnější cestou bylo předkládat respondentům nejednoznačné podněty – vágní či sugestivní tvary a obrazy – a žádat je o jejich popis; předpokládalo se, že odpovědi odhalí částečně či úplně nevědomé fantazie, obavy, přání a motivy.²⁶

Nejznámější test byl vyvinut o mnoho let dříve – mezi roky 1912 a 1922 – švýcarským psychiatrem Hermannem Rorschachem. Rorschach vytvořil několik inkoustových skvrn a ptal se pacientů, čemu se každá z nich podobá; po letech experimentování test omezil na deset skvrn, některé černobílé, jiné barevné. Při Rorschachově testu administrátor ukáže subjektu kartu, zeptá se jej, co ta skvrna může být nebo co připomíná, zapíše odpověď, a když ukáže všechny karty, odpovědi skóruje. Skórování, jež vyžaduje pečlivý výcvik a používání příručky, je založeno na takových kritériích, jako jestli subjekt reaguje na celou skvrnu, nebo jen na její část, jaké části skvrny je věnována pozornost a zda se odpověď zabývá samotnou skvrnou, nebo tvarom pozadí.²⁷ Zde je několik skvrn podobných tém v testu (skutečné Rorschachovy skvrny se nesmí reproducovat), spolu se stručnou interpretací typických odpovědí:^{*}

odpověď	inkoustové skvrny	podstata výkladu
Toto je motýl. Tady jsou křídla, tykadla a nohy.		Použití celé skvrny tímto způsobem se považuje za výraz schopnosti subjektu organizovat materiál a dávat jej do souvislosti.
Toto je část kuřecí nohy.		Poukaz pouze na část této skvrny se obvykle vykládá jako znamení zájmu o konkrétní věci.
Toto by mohla být tvář.		Použití neobvyklé nebo malé části této skvrny může naznačovat pedantické sklony.
Vypadá to trochu jako káča.		Osoby, které převracejí figuru a pozadí tímto způsobem, se často jeví jako odporující, negativní a tvrdohlavé.

Obrázek 13

Skvrny Rorschachova typu a jejich typické interpretace
(přejato z Kleimuntz, 1980, se svolením)

Ve třicátých letech se Rorschachův test stal mezi psychology ve Spojených státech nesmírně oblíbený a používaný. Po několika desetiletích byl hlavním tématem doktorských dizertací v klinické psychologii, byly o něm napsány tisíce výzkumných článků, nicméně jeho konečný posudek je smíšený. Někteří shledali předepsané interpretace reliabilními a validními, jiní nikoli.²⁸ Přesto zůstává jedním z nejčastěji používaných testů v klinické psychologii a psychiatrii.

Jiným dobře známým projektivním testem je Tematický apercepční test (Thematic Apperception Test, TAT), vytvořený psychologem Henrym Murrayem a jeho asistentkou Christianou Morganovou.

Murray, s výrazem chladného patricie, avšak poháněný jakýmsi démonem, prošel svízelnou cestou, než našel sám sebe. Začal se studijním zaměřením dějepis, prošel lékařským výcvikem, specializoval se na chirurgii, pak strávil pět let ve fyziologické

* Pokud by se jednalo o skutečné Rorschachovy skvrny, byla by každá na nové kartě.

chemii. Stále však hledal. V Curychu vyhledal Junga a po tři týdny u něj navštěvoval denní sezení a prodloužené víkendy psychoterapie. Z této „explozivní zkušenosť“, jak tomu říká, „se vynořil jako znovuzrozený člověk“.²⁹ Osvobozený od do té doby nevyléčitelného klopýtání a nesmírně nadšený pro psychologii se vrhl na studium této disciplíny, stal se psychoanalytikem a nakonec našel své povolání jako psychoanalyticky orientovaný výzkumník v Harvardské psychologické léčebně (Harvard Psychological Clinic). Krátce spolupracoval s Allportem, avšak později je jeho psychodynamický pohled na osobnost udržoval, podle Allporta, „ve stavu přátelského rozdělení“.

Murrayovým největším přínosem k výzkumu osobnosti byl tříletý projekt, který spolu s asi dvaceti dalšími psychology v léčebně uskutečnili. Intenzivně zkoumali osobnost jednapadesáti mužů ve věku kolem dvaceti let prostřednictvím řady vyhodnocovacích technik, včetně hloubkových rozhovorů, frustračních testů (například obrázková skládačka, která nešla poskládat), měření třesu prstů, když experimentátor pronášel provokativní slova, jako například „podvod“ nebo „homosexuál“, a pomocí projektivních testů, z nichž TAT měl největší vypovídací schopnost.

Při administraci TAT, který Murray a Morganová vyuvinuli v roce 1935 pro výzkumný projekt, se subjektu ukazuje devatenáct černobílých obrázků, na kterých není jasné, o co jde nebo proč, a subjekt má vymyslet pro každý z nich příběh, počítat uzdu své fantazii a na každém příběhu strávit asi pět minut. Psychologické interpretace příběhů jsou založeny převážně na seznamu třiceti pěti „potřeb“ či motivů osobnosti, který výzkumný tým v rámci projektu sestavil; jedná se například o potřeby úspěchu, dominance a pořádku a o potřebu pomáhat.³⁰

Murray a Morganová, ve zprávě popisující, jak TAT sestavovali, otiskli několik obrázků jako příklady. Na jednom je v profilu žena ve středních letech, otočená směrem doleva, a blízko ní, blíže k pozorovateli a částečně od ní odvrácený, stojí slušně obléčený mladý muž, s hlavou mírně skloněnou a s lehce podmračenou tváří. (Tento popis bude muset stačit; současný vydavatel testu nepovoluje reprodukci obrázků.) Toto je příběh, který podle Murraye a Morganové k tomuto obrázku vymyslel jeden subjekt:

Matka s chlapcem spolu šťastně žili. Neměla manžela. Syn byl pro ni jedinou oporu. Chlapec se pak dostal do špatné společnosti a zapojil se do loupežného přepadení, při němž sehrál nepříliš významnou úlohu. Byl dopaden a odsouzen k pěti letům vězení. Obrázek ho zachycuje, jak se loučí s matkou. Matka je smutná, stydí se za něj. Chlapec je velmi zahanben. Více mu leží na srdci bolest, kterou způsobil matece, než to, že má jít do vězení.³¹

Onen chlapec (příběh pokračuje) je propuštěn za dobré chování, jeho matka umírá; chlapec se zamiluje, ale opět sklouzne ke zločinu; znova jde do vězení; vrací se jako starý muž a své zbývající roky tráví v lítosti a výčitkách.

Murray a Morganová příběh interpretovali jako známkou toho, že vypravěč vnímá dominanci špatných vnějších vlivů na chování člověka; odhalil rovněž několik hlu-

bokých potřeb, například potřebu starat se (o svou matku), získat peníze a trpět pořízením. Tento příklad, tvrdili Murray a Morganová, dokládá zvláštní hodnotu TAT:

Test je založen na dobré známé skutečnosti, že když člověk interpretuje nejednoznačnou společenskou situaci, má sklon odhalit svou vlastní osobnost stejně jako jev, na který se zaměřuje. Je zabrán do pokusu vysvětlit objektivní událost a naivně zapomínanou na sebe a na zkoumavé pohledy druhých, a je tudíž při své obraně méně bdělý. (...) Subjekt odhaluje své nejvnitřnější fantazie, aniž by si toho byl vědom.³²

Navzdory své hodnotě se TAT používá s obtížemi, u některých lidí přináší zdlouhavé příběhy a příliš mnoho informací, u jiných holé příběhy a příliš málo informací. Přesto se ukázal reliabilním a validním nástrojem na měření rysů osobnosti a má výpočetní sílu. Padesát sedm studentů Harvardu, kteří TAT podstoupili v roce 1952, když jim bylo kolem třiceti, bylo znova zkoumáno o patnáct let později; ti, kteří testy z roku 1952 označily za více motivované k intimitě, byli významně lépe přizpůsobeni v manželství, v zaměstnání i v dalších oblastech sociální interakce.³³ TAT se používá mnoha let, i když méně často než Rorschach, a podnítí vznik mnoha podobných testů.

V posledních desetiletích bylo vytvořeno velké množství projektivních testů a mnohé z nich se stále používají. Je mezi nimi Blackyho test, série obrázkových příběhů o malém psíku (dítě vymýší příběh ke každému obrázků); slovně asociační testy (v některých testech subjekt, když uslyší nebo přečepta slovo, uvede první slovo, které se mu vybaví; v jiných testech dané slovo použije ve větě); testy na dokončování vět („Kéž by má matka --“, „Nejvíce mě rozčíluje --“ atd.); kreslicí testy (v jednom má subjekt namalovat dům, strom a člověka; kresby jsou interpretovány psychodynamicky, například suchý strom naznačuje citovou prázdnost, strom s listy živost, pichlavý strom agresivitu).³⁴

Vzorkování chování a výkonové testy

V této kategorii hodnocení pozoruje školený psycholog člověka v konkrétních situacích a měří či hodnotí jeho chování. Skrze jednosměrně průhledné sklo může pozorovatel sledovat děti ve třídě, jak společně pracují na úkolu, hrají si, nebo reagují na připravený podnět, například na volání o pomoc ze sousední místnosti. Nebo skrytý pozorovatel může sledovat skupinu lidí ve zvláštní situaci, například při pokusu vyřešit problém, který vyžaduje spolupráci.

Při jiném typu výkonového testování vystavuje psycholog, v místnosti fyzicky přítomný, subjekt problematickým či stresujícím situacím a hodnotí jej podle výsledného chování. Uchazeči o letecký výcvik u amerického válečného letectva ve druhé světové válce procházeli baterií testů, kdy při jednom z nich se subjekt snažil udržet tenkou kovovou tyč nepohnutě uvnitř trubice (kdykoli se tyč dotkla stěny trubice, rozsvítilo se světlo), zatímco člověk provádějící test pronášel nepříjemné nebo zasměšňující poznámky, nebo se na subjekt znenadání obořil.

Rovněž během druhé světové války bral Úřad strategických služeb (Office of Strategic Services) kandidáty na úkoly tajné služby na osamělý statek a tam je podrobil sérii třídenních zkoušek. Navíc k obvyklým rozhovorům a dotazníkům muži zvládali řadu obtížných úkolů: stavba přístřeší bez žádných pokynů, přelézání vysoké zdi, brodění řeky a udržování jasné myslí pod vlivem alkoholu. Psychologové hodnotili jejich schopnost být vůdcí, odolávat stresu, frustraci atd. Metoda se jevila slibně, avšak členové týmu ve své závěrečné zprávě připustili, že nedostali ze zámoří témař žádnou zpětnou vazbu, a tudíž nemají příliš představu, jak přesné nebo užitečné jejich hodnocení bylo.³⁵ V každém případě je tento způsob hodnocení příliš nákladný, obtížný a náročný, než aby se dal obecně používat.

Byly vyvinuty i jiné, praktičtější výkonové testy, avšak jelikož většina z nich vyžaduje pro každého testovaného jednotlivce administrátora a protože mnohé se musí provádět v laboratoři, ani ony se nehodí k takovým velkým aplikacím, jako je testování osobnosti ve školách, v průmyslu, v léčebnách a institucích a v armádě. Několik příkladů:

- Subjekt musí tužkou procházet čtyři nakreslená bludiště, každé za méně než patnáct sekund, aniž by se čára po tužce dotkla stěn. Má se za to, že úspěch naznačuje asertivní ego.
- Subjekt čte nahlas příběh, nejprve normálně a pak pozpátku; čím větší je rozdíl mezi naměřenými časy, tím silnější je podezření, že subjekt je rigidní a nepřizpůsobivý.
- Skupina subjektů podstupuje test na postoje k nějakému kontroverznímu tématu; každý z nich je pak soukromě informován, že jeho názor je odlišný od názoru většiny. (Pro účely testu to nemusí být pravda.) O nějakou dobu později jsou subjekty testovány znova; velikost změny v uvedených postojích jednotlivce se bere jako míra jeho citlivosti k nátlaku ke konformitě, nebo v některých verzích jako mrafa adaptability.
- Subjekt sedí na židle a čeká na naplánovanou událost, ta se však opozdí. Neví o tom, že židle je „měřič poposedávání“, který zaznamenává všechny pohyby; ti, kdo se hodně vrtí, jsou považováni za nervózní a snadno frustrované.³⁶

Toto je pouze malý vzorek; studenti usilující o diplom a psychologové hledající prodejný produkt vymysleli a realizovali stovky dalších. Pro vývoj takových produktů mohou mít i nemateriální motivy: aby byly výsledky důvěryhodné, skutečný cíl testu musí zůstat před subjektem skrytý, a konstrukce testu má tudíž v sobě něco z hraní hry nebo vymýšlení praktického tipu. Je možné, že pro některé psychology, kteří takové hodnocení navrhují, je právě toto zvlášť přitažlivé.

* Původním cílem Ústavu pro hodnocení a výzkum osobnosti v Berkeley bylo dále rozvíjet a testovat metodu hodnocení Úřadu strategických služeb. Od tohoto cíle se po nějaké době upustilo.

Udělat pořádek v chaosu

Brzy v průběhu historie výzkumu osobnosti se ukázalo, že obrovské množství dat sesbíraných o rysech je pouze hrubým materiélem. Sada vybraných skóru jednotlivce nepřispěla k obrazu jeho osobnosti a soubory skóru z velkých vzorků lidí nepřinesly žádný vhled do osobnosti všeobecně.

Do problému se vložil Allport: „Je jasné, že jednotky, které v osobnosti a motivaci hledáme, jsou poměrně složité struktury, nikoli molekulární.“³⁷ Avšak měření rysů je molekulární, a tak nebylo jasné, jak uvidět nějakou strukturu v záplavě takových poznatků, jako je dvacet šest skóru získaných z MMPI, tím méně ve stovkách skóru, které se daly shromáždit z baterie různých testů.

Různí psychologové navrhovali udělat v tomto chaosu řád tím, že se příbuzné rysy seskupí do větších tendencí či syndromů, jako například „všeobecná aktivita“, „pocit pohody“ a „emoční stabilita“, nebo do psychodynamických syndromů jako agresivity a orální či analní tendenze. Jiní doporučovali roztrídit osobnosti do bimodálních kategorií či typů, jako je Jungovo rozdělení lidí na extrovertované a introvertované.

Takové pojmy však byly jen vágními nálepками pro nejrůznější věci; badatelé chtěli rigorózní důkazy, že rysy se sdružují do zřetelných, identifikovatelných souborů. A způsob, jak tyto důkazy získat, opravdu existoval. Galton objevil korelační analýzu, statistickou metodu na měření kovariance (míry, do jaké se jedna proměnná, například rys, zvětšuje nebo změnuje, když se mění druhá proměnná). Potom anglický psycholog Charles Spearman vyvinul důmyslnější techniku známou jako faktorová analýza, která měřila, současně a najednou, korelace mezi celou skupinou proměnných – přesně to, co bylo zapotřebí k rozumné interpretaci dat o rysech. Metoda je složitá, avšak její základní myšlenka je jednoduchá. Jestliže několik rysů kovariuje – to jest, jestliže vyšší nebo nižší skóra u některého rysu je doprovázeno poněkud vyššími nebo nižšími skóra u ostatních rysů –, je rozumné předpokládat, že jsou všechny tyto rysy ovlivněny nějakým hlubším obecným sklonem či faktorem.

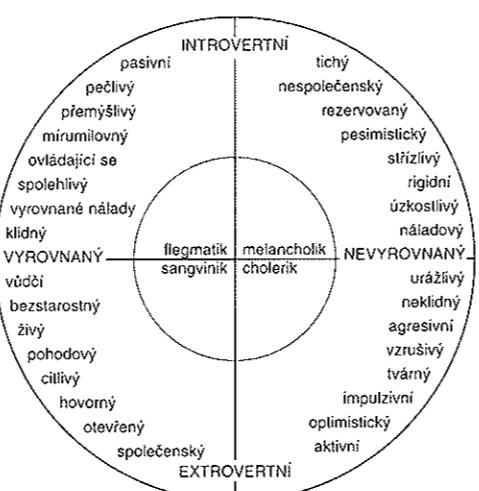
Fascinující aplikaci faktorové analýzy na osobnost provedl během čtyřicátých let psycholog Hans J. Eysenck (nar. 1916), pocházející z Německa, který přestože nebyl Žid, Německo po nástupu nacismu k moci opustil a stal se britským občanem. Eysenck přejal Jungovu dvoudílnou typologii a domníval se, že některé rysy, jako například rigidita a ostýchavost, budou silně korelovány u introvertních lidí a že protikladné rysy budou stejně silně korelovány u extrovertních lidí. Přidal k tomu další, vlastní dvoudílnou typologii, dimenzi neuroticismu, s vysoce vyrovnanými osobnostmi v jednom extrému a s vysoce nevyrovnanými v druhém; opět očekával, že určité rysy budou spolu provázány.

Když své domněnky statisticky otestoval, přičemž použil data o rysech z MMPI a z osobnostního testu vlastní výroby, jeho domněnky se potvrdily: opravdu existovaly korelace mezi rysy, o nichž se domníval, že by měly být seskupeny u introvertů a u extrovertů, a srovnatelné korelace mezi rysy, které očekával seskupené u neuro-

tiků a u duševně zdravých lidí. Když tyto čtyři faktory zakreslil do grafu, překvapivě se podobaly čtyřem temperamentům Galenovy starobylé humorální teorie. Eysenck, za normálních okolností neskrývaný nekonformní individualista, byl ohledně této shody neobvykle opatrný:

Je snadné připisovat historickým spisům to, co v nich člověk chce nalézt, a zejména interpretovat dávné pojmy v souladu s moderními výklady. Nicméně se zdá, že mezi těmito dávnými mysliteli a současnými pracemi [jiných a Eysencka] jsou určité podobnosti.³⁹

S touto výstrahou poskytl následující diagram:⁴⁰

Obrázek 14
Eysenckova čtyřdílná tabulka osobnosti

Přestože byla shoda fascinující, většina uživatelů MMPI považovala Eysenckovu čtyřdílnou typologii za příliš obecnou; doufali, že z množství testových skóří získají konkrétnější a podrobnější diagnózy. Takové diagnózy umožnilo odlišné použití faktorové analýzy, kterou po několik desetiletí neúnavně rozvíjel psycholog anglického původu Raymond B. Cattell (1905). Cattell byl mnohem opatrnejší a metodičtější než Eysenck; místo aby začal s hypotetickými závěry, jak to udělal Eysenck, ponechal hlavní slovo faktorové analýze. Spočítal korelace mezi velkým množstvím proměnných, sestavil seznamy těch proměnných, které vykazovaly význačné korelace a pojmenoval je jako faktory. Byl to obtížný úkol, a to i s pomocí počítače; například

pro výpočet všech možných korelací u sta proměnných bylo zapotřebí spočítat 4950 vztahů.

Zde je příklad Cattelovy práce. Na začátku zjistil, že silný sklon přiznávat obecné chyby je poněkud korelovaný s velkou tendencí souhlasit a že obě tyto tendenze jsou korelované s emocionalitou, cílivostí na obtěžování, kritickou přísností a s určitými dalšími rysy, plus s takovými tělesnými ukazateli jako například srdeční tep. Cattell v sítí korelací mezi těmito „povrchovými rysy“ viděl hlubší „zdrojový rys“, který označil „úzkost“.

Takový výzkum se jeví jako suchý a vzdálený od skutečného života, avšak Cattell, ačkoli jemného a aristokratického vzhledu, nebyl žádným suchopárným puntičkářem.⁴¹ Byl synem anglického inženýra a domnival se – pravděpodobně díky profesi svého otce –, že jeho oborem by měly být fyzikální vědy; vystudoval chemii a fyziku na Londýnské univerzitě. Nicméně četl, co se mu dostalo pod ruku, a s nadšením se účastnil intelektuálního a politického vření doby (dvacátých let) a tyto aktivity mu nakonec přinesly zjevení:

Můj laboratorní stůl se mi začal jevit malý a světové problémy velké. Přesto, tak jak člověk na nádraží pozoruje odjíždět vlaky a ví, že nejsou jeho, jsem i já odmítal všechny standardní léky politických stran a náboženských společenství. Postupně jsem došel k přesvědčení, že abych pronikl za lidskou iracionality, musím studovat fungování samé myslí. (...) Od tohoto okamžiku, několik měsíců před tím, než jsem získal diplom z přírodních věd, jsem si uvědomil, že psychologie bude mým celoživotním zaměřením.⁴²

Cattell se vrhl do univerzitního studia psychologie pod vedením Spearmana a získal zkušenosti s faktorovou analýzou. Naneštěstí v době, kdy obdržel titul Ph. D., se psychologie na anglických univerzitách teprve stěží uchytla a on si po patnácti letech musel vydělávat na živobytí jakožto školní a klinický psycholog. To s sebou přineslo daří – pracovní přetížení a chabý příjem zničily jeho první manželství – i odměnu: velmi se rozšířily jeho znalosti, co se týče složitosti a bohatosti lidské osobnosti. Jeho cílem však bylo dělat takový druh výzkumu, ve který věřil, faktorovou analýzu:

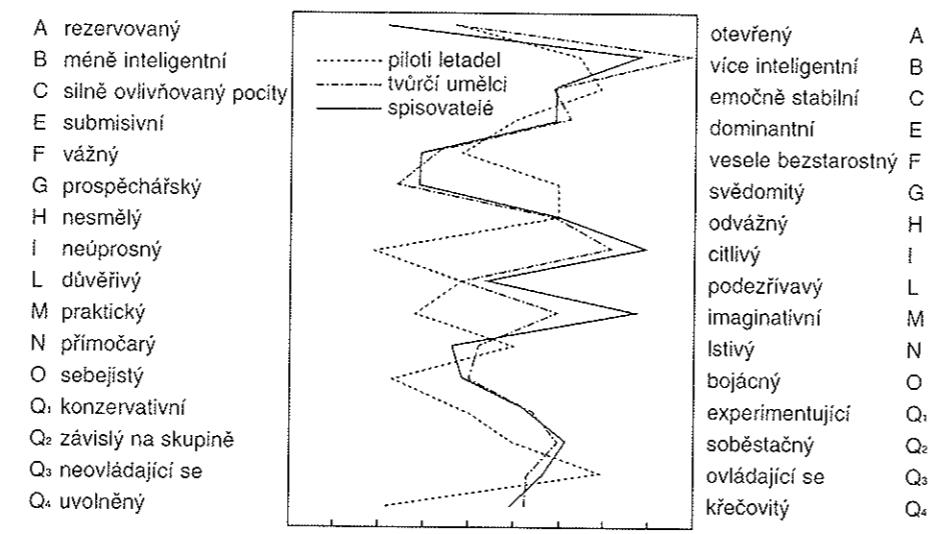
Bylo mi jasné, tak jak to vyjádřil John Stuart Mill, že jediný důkaz struktury a kauzálního vztahu spočívá v kovarianci a že korelace a nový nástroj faktorové analýzy, který vytvořil Spearman, lze nyní s výhodou použít na široké frontě – na strukturu osobnosti i na obtížný problém najít dynamické kořeny chování.

V roce 1937 přišel Cattell do Spojených států, krátce zastával pozice na několika předních univerzitách, šťastně se znova oženil a začal provádět faktorovou analýzu osobnostních rysů. V roce 1945 nabrala jeho práce obrátky, když se stal ředitelem Laboratoře pro hodnocení osobnosti (Laboratory of Personality Assessment) na Illinoiské univerzitě. Tam po dobu dvaceti sedmi let, a později na Havajské univer-

zitě, pracoval se stále důmyslnější faktorovou analýzou a odvozoval osobnostní faktory stále vyššího rádu.

V prvních letech dokázal seskupit 171 povrchových rysů do šedesáti dvou shlužek. Zjistil však, že tyto shluzy se překrývají – vzájemně korelují – a později je dokázal upravit do třiceti pěti.⁴² Ještě později on a další – ve svém životopise velkoryse přiznává zásluhu asi sedmdesáti spolupracovníkům – pokročili s analýzou ještě dále, až nakonec došli k závěru, že šestnáct zdrojových rysů či faktorů je, jeho slovy, „nutných a adekvátních pro pokrytí všech typů individuálních rozdílů v osobnosti [tj. povrchových rysů], jež se vyskytuje v běžné řeči a psychologické literatuře. Neponechávají stranou žádný důležitý aspekt z celku osobnosti.“⁴³

Každý ze šestnácti osobnostních faktorů je bipolární. Například emoční stabilita sahá od „silně ovlivňovaný pocit“ na jednom extrému po „emočně stabilní“ na druhém, nebo podezřívavost od „důvěřivý“ na jednom konci po „podezřívavý“ na druhém. Pomocí postupů uvedených v příručce mohou administrátoři sestavit profil osobnosti testovaného člověka nebo kategorie lidí. Rozdíly v těchto profilech jsou překvapivé a pozoruhodné. Zde jsou například profily tří typů odborníků; takové profily se staly důležitým nástrojem při profesním poradenství.

Obrázek 15
Tři osobnostní profily, podle Cattelova šestnáctifaktorového systému

Cattellův Dotazník 16 osobnostních faktorů (16 Personality Factor Questionnaire) se po několik let velmi používal; dnes byl většinou nahrazen méně složitými analýzami, z nichž mnohé jsou jeho intelektuálními potomky.

Naučená osobnost

Ne, nikoli „učená“ ale „naučená“. Behavioristická teorie, na rozdíl od psychodynamické teorie a teorie rysů, vidí osobnost jako pouhou množinu naučených (podmíněných) reakcí na podněty. Psychodynamická teorie i teorie rysů vidí osobnost, i když každá odlišným způsobem, jako vrozené vlastnosti člověka, které určují jeho chování; behavioristé takové řeči odsoudili jako „mysticismus“, jenž ve vědecké psychologii nemá místa. Skinner, svým typicky neumírněným způsobem, nazval osobnost či self pouhou „explanační říše reakcí“. Rys, prohlásil, je pouze skupina podobných reakcí, které vedou k podobnému posílení v různých situacích; nezpůsobuje chování, ale je označením pro soubor podobně podmíněných reakcí.⁴⁴

Avšak přísně behavioristický pohled se ukázal neadekvátním vysvětlením pro většinu lidského chování – a dokonce pro některé chování zvítat. Tolman, přestože byl behavioristou, pozoroval, jak jeho krysy na křížovatkách v bludišti jako by vzpmínaly, zvažovaly informace a rozhodovaly se; a ještě před polovinou století se spolu s dalšími behavioristy snažil zahrnout vnitřní duševní procesy do paradigmatu podnět-reakce.

Důležitý pokus tohoto druhu provedli dva vědci z Yale, sociolog John Dollard a psycholog Neal Miller, kteří ve čtyřicátých letech společně vypracovali teorii „sociálního učení“ jakožto rozšíření behaviorismu. Pozorovali, že za určitých podmínek se krysy – v protikladu k Thorndikově zkušenosti s kočkami – vzájemně napodobují a zcela zřejmě se učí nikoli prostřednictvím podmínování podnět-reakce, ale pomocí kognitivních procesů. U lidí, tvrdili Dollard a Miller, se většina učení odehrává prostřednictvím vysokourovňových kognitivních procesů stejně jako prostřednictvím pudů a potřeb, které se nacházejí za motivací.⁴⁵

Od padesátých let rozvíjeli teorii sociálního učení, zejména její kognitivní aspekty, různí další behavioristé. Ústředním pojmem všech variant teorie je to, že lidská osobnost a chování jsou formovány nejen odměněnými činnostmi, ale také individuálními předpověďmi a očekáváními, založenými na tom, co člověk již dříve pozoroval, totiž že určité druhy chování přinesou určitou odměnu. Přestože je tento pohled mnohem více kognitivní než přísně behavioristický, liší se jak od teorie rysů, tak od psychoanalytické teorie v tom, že se dívá na zážitky a situace – na vnější vlivy – jako na hlavní determinanty osobnosti a chování.

Pohled na osobnost z úhlu sociálního učení modifikoval v souladu s teorií rysů v padesátých letech Julian Rotter (1916), tehdejší pětatřicetiletý profesor na Ohioské státní univerzitě. Rotter byl jak psychoterapeut, tak experimentalista, a přestože

v laboratoři byl behavioristou, jeho zkušenost terapeuta v něm budila právě ten respekt před kognitivními procesy a emocemi, který výzkumníci zabývající se myšlení a krysmi často postrádají. Jako většina ostatních klinických psychologů Rotter zjistil, že základní životní postoje jeho pacientů byly často utvářeny klíčovými zážitky, těmi dobrými i těmi špatnými. Přeložil to do behavioristických pojmu a vyslovil domněnku, že když jsou určité činnosti buď odměňovány, nebo neodměňovány, lidé si vytvářejí „zobecněná očekávání“ o tom, které typy okolností a chování budou, nebo nebude odměňující.⁴⁶ Žák, který se pilně učí, dostává dobré známky, je chválen a má ze sebe dobrý pocit, může očekávat, že tvrdá práce i v ostatních situacích bude podobně odměňující; žák, který se pilně učí, ale nedostává dobré známky a s nimi související výhody, může očekávat, že tvrdá práce se všeobecně nevyplácí.

Rotter a jeho studenti provedli řadu experimentů, které prokázaly obrovský vliv těchto zobecněných očekávání. V jedné typické studii on nebo spolupracovník sdělili dobrovolníkům – studentům nižších ročníků na Ohijké státní univerzitě – že jsou testováni na mimosmyslové vnímání. (Byla to vymyšlená situace, která měla zamaskovat, o co ve skutečnosti jde.) Experimentátor ukázal dobrovolníkovi zadní stranu kartičky, na které byl buď čtverec, nebo kruh, dobrovolník hádal, co to je, a experimentátor mu řekl, jestli má pravdu, nebo ne. Po deseti pokusech dobrovolník požádal, aby odhadl, kolik užodne z následujících deseti pokusů. Někteří studenti pravidelně odhadovali, že příště uhnodnou méně, protože, jak se později ukázalo v dotaznících a při rozhovorech, svůj úspěch připisovali šťastné náhodě. Jiní odhadovali, že příště se jim povede lépe, protože úspěch připisovali své schopnosti mimosmyslového vnímání, o níž očekávali, že se s praxí bude zlepšovat.

Ve stejnou dobu Rotter poskytoval supervizi jednomu psychoterapeutovi ve výcviku, E. Jerrymu Pharesovi, mezi jehož pacienty byl svobodný čtyřicátník, který si stěžoval, že nemá žádný společenský život. Phares na něj naléhal, ať se zúčastní volné tanecní zábavy, pořádané na studentských kolejích. On tam šel a několik dívek s ním tančilo, avšak Pharesovi o tom řekl: „Měl jsem prostě štěstí – už by se to znovu nestalo.“ Když o tom Phares vyprávěl, uznala v Rotterovi myšlenka, která mu už dlouhou dobu ležela v hlavě. Nedávno, když se téměř po třiceti letech díval zpět, si na ten okamžik vzpomněl:

Uvědomil jsem si, že v našich experimentech jsou vždy některé subjekty, jejichž očekávání, stejně jako u tohoto pacienta, se nikdy nezvýšila, dokonce ani po úspěších. Moji studenti a já jsme provedli různé experimenty, při kterých jsme určovali úspěch nebo neúspěch dobrovolníků – dělali jsme to při mimosmyslovém vnímání a také při testu na porovnávání úhlů, kde jsme mohli určovat počet údajně „správných“ a „nesprávných“ odpovědí, protože úhly si byly tak blízké, že vypadaly stejně, a dobrovolníci nám věřili, ať jsme jim řekli cokoli. Někteří z nich, ať jsme jim oznamili, že mají většinou pravdu, nebo že se většinou myslí, svá očekávání, že v příští sadě zase většinu neuhodnou, nikdy nezměnili. Jiní, ať jsme jim řekli cokoli, si mysleli, že příště dopadnou lépe.

Na tomto místě jsem dal dohromady dvě stránky své práce – jako praktika a jako vědec – a vyslovil jsem domněnku, že někteří lidé mají pocit, že to, co se jim děje, je určováno nějakými vnějšími silami, zatímco jiní mají pocit, že to, co se jim děje, je určováno především jejich vlastním úsilím a dovednostmi. Phares a já jsme pak vypracovali test, který měří, nakolik člověk vnímá odměnu nebo nepřítomnost odměny jako výsledek vlastního chování, nebo jako něco, co s jeho chováním nemá vůbec nic společného.⁴⁷

Rotter tento klíčový postoj – hlavní objev své kariéry – nazval „místo řízení“ (locus of control). Test, který on a Phares k jeho měření vyvinuli, Škála vnitřního-vnějšího místa řízení (Internal-External [I-E] Locus of Control Scale), je sestaven z dvaceti devíti položek, z nichž každá obsahuje dva výroky; testovaná osoba říká, který výrok z každé dvojice jí připadá pravdivější. Některé typické položky:⁴⁸

2. a. Mnoho nepříjemných věcí v lidském životě je částečně způsobeno nešťastnými náhodami.
b. Lidské nezdary jsou následkem vlastních chyb.
4. a. Lidé nakonec získají takovou ústu, kterou si na tomto světě zaslouží.
b. Bohužel, hodnota člověka často zůstává nepovšimnutá, ať se člověk snaží sebevřít.
11. a. Úspěch je plodem tvrdé práce; šťastná náhoda s tím nesouvisí.
b. To, jestli člověk dostane dobrou práci, záleží na tom, zda je ve správnou dobu na správném místě.
25. a. Častokrát mám pocit, že na věci, které se mi stanou, mám jen malý vliv.
b. Nemohu uvěřit, že náhoda nebo štěstí hrají v mému životě důležitou roli.

Volby 2a, 4b, 11b a 25a znamenají, že respondent má pocit, že má na události malý vliv, ostatní volby, že respondent se cítí mít život ve svých rukou. Lidé, kteří mají vysoký skóre u vnějšího místa řízení, mají sklon připisovat své úspěchy a neúspěchy osudu, náhodě a moci druhých lidí; lidé, kteří mají vysoký skóre u vnitřního místa řízení, své úspěchy a neúspěchy připisují své vlastní inteligenci, tvrdé práci a dalším osobním vlastnostem. Místo kontroly, zobecněný postoj ovlivňující mnoho aspektů osobnosti a chování, je tudíž obdobou „centrálního rysu“ v Allportově schématu a „zdrojového rysu“ v Cattellově schématu.

Koncept místa řízení a vnitřní-vnější škály se u psychologů osobnosti setkal s ohlasem. Od roku 1966, kdy se škála objevila, bylo publikováno asi dva tisíce výzkumů, které ji používaly, a po dlouhou dobu škála byla a stále ještě je jedním z nejohlíbenějších testů osobnosti.⁴⁹ Mnoho výzkumných studií ukázalo, jak očekávání ohledně místa řízení ovlivňuje chování. Například žáci základní školy, jejichž skóre je klasifikoval jakožto „vnitřní“, dostávali v průměru lepší známky než „vnější“; poté, co děti neuspěly v testu obsahujícím těžké úlohy, si „bezmocné“ („vnější“) vedly hůře, děti „orientované na mistrovství“ („vnitřní“) se více snažily a vedly si lépe. V experimentech, kdy byli dobrovolníci postaveni před dilema, „vnitřní“ spíše hle-

dali užitečné informace, „vnější“ spoléhali na pomoc druhých. Mezi lidmi hospitalizovanými s tuberkulózou věděli „vnitřní“ o své nemoci více a lékařům kladli více otázek než „vnější“. „Vnitřní“ si čistili zuby a mezizubní prostory více než „vnější“. „Vnitřní“ více než „vnější“ používali bezpečnostní pásy v automobilech, nechávali se preventivně očkovat, udržovali se v dobré tělesné kondici a praktikovali účinnou kontrolu porodnosti.⁵⁰

Z té negativní stránky, některé studie zjistily, že „vnitřní“ mají menší pravděpodobnost než „vnější“, že budou soucítit s lidmi v nouzi, neboť „vnitřní“ jsou přesvědčeni, že si lidé své potíže způsobili sami. A přestože jsou „vnitřní“ hrdí na svůj úspěch, cítí se zahanbeně nebo provinile, jestliže jsou neúspěšní; naproti tomu „vnější“ své úspěchy a neúspěchy neprožívají tak silně. (Někteří badatelé se domnívají, že normální a zdravá osobnost je vyvážená mezi „vnitřní“ a „vnější“ a že takoví lidé si svůj život vysvětlují sebeobranným, i když nepřesným způsobem: oni si říkají, podle sociálního psychologa Fritze Heidera, toto: „Já jsem si přivodil ty dobré věci; ty špatné věci mě postihly zvnějšku.“)⁵¹

Teorie sociálního učení a výzkum místa řízení vedly k některým významným poznatkům v teorii osobnosti a v klinické psychologii. Jedním z nich bylo rostoucí přesvědčení, že i vědomé postoje a myšlenky, nejen ty nevědomé, do značné míry vysvětluje rysy a jednání jednotlivce. To, co psycholog George Kelly nazval „osobními konstrukty“ – sady vědomých představ o vlastních schopnostech a charakteru, o chování, které od nás druží lidé v různých situacích očekávají, o tom, jak se druží lidé pravděpodobně v reakci na nás zachovají, co myslí tím, co říkají, atd. –, jsou důležité determinanty osobnosti a chování.⁵²

Výzkum založený na tomto pohledu přinesl v posledních letech zajímavé poznatky, jako například laboratorní pokus z roku 1978 Edwarda E. Jonesa a Stevena Berglase, zabývající se sebeobrannou taktikou ega, kterou nazvali „sebeznevýhodňování“ (self-handicapping).⁵³ Když musí tito lidé čelit situaci, ve které se bojí neúspěchu, chrání si své sebehodnocení tím, že věci zařídí takovým způsobem, aby druží lidé připisovali jejich neúspěch silám, které oni nemohli ovlivnit. Průměrný tenisový hráč si může vybírat pouze takové protihráče, kteří jsou zřetelně lepší než on, takže prohra mu nepřinese žádnou hanbu; student, jenž má skládat závěrečnou zkoušku, si na sebe může vzít kolejní povinnost v době, kdy by měl studovat, aby měl obrannou výmluvu, jestliže při zkoušce dopadne špatně. Člověk, který sám sebe znevýhodňuje, prohrává ve snaze sám sebe ochránit.

Zvlášť pozoruhodný vedlejší produkt teorie místa řízení bylo objasnění jevu známého jako „naučená bezmocnost“. Všichni známe lidé, kteří, v beznaději a pasivitě, nejsou schopní vyuvinout úsilí a poradit si s problémy, přestože jejich schopnosti a zdroje jsou dostačující. Mnoho klinických psychologů vyslovovalo domněnky o příčině takové pasivity, avšak v roce 1967 Martin Seligman, jednadvacetiletý student Pensylvánské univerzity, měl geniální nápad, který vedl, po mnohaleté práci, k centrálnému náhledu.

Seligman právě poprvé vstoupil do laboratoře svého profesora a našel ho a jeho pomocníky, jak se potýkají s velkým problémem. Jejich pokusní psi nechtěli spolupracovat. Psi byli podmiňováni tónem a ránu, které se objevovaly společně, až dokud si ránu s tónem neasociovali. Nyní byli v „přeskakovací kójí“, velké kleci s nízkým plotem, který ji rozděloval na dvě oddělení, a v této kleci byli vystavováni pouze tónu. Když jsou psi umístěni v takové kójí a dostávají ránu v jednom oddělení, avšak nikoli v druhém, rychle se naučí přeskocit plot, aby ránu unikli; experiment měl za cíl zjistit, zda se budou chovat stejně, když uslyší tón a nedostanou ránu. Když však zazněl tón, psi nehnutě leželi a kňučeli. Nikdo tomu nerozuměl, ale mladý Seligman dostal nápad. Když byli psi na tón a ránu podmiňováni, nemohli ráně uniknout; naučili se, že cokoli udělájí, nebude to mít na udělení rány žádný vliv. Teď, v situaci, kdy by se mohli ráně vyhnout, se stále chovali, jako by jim žádná jejich aktivita nepomohla.⁵⁴

Se spolužákem Stevenem Maierem a později s jiným spolupracovníkem, H. Brucem Overmierem, provedl Seligman řadu experimentů na vytváření naučené bezmocnosti. V ústředním experimentu byli psi po jednom umisťováni do klece, kde byli uvázáni a nemohli uniknout a kde skrz kovovou podlahu dostali několik elektrických ran do nohou. Pak byl každý pes, a několik dalších, kteří elektrické rány nedostávali, umístěni do přeskakovací kójí, kde se v jeho oddělení čas od času rozsvítlo světlo a o deset sekund později následovala rána. Všechna zvířata rychle asociovala světlo s hrozící ranou; když se světlo rozsvítilo, psi, kteří předtím nedostávali rány, divoce pobíhali po kleci a brzy zjistili, že mohou ráně uniknout, když přeskocí přes přehrádku do druhého oddělení, avšak psi, kteří dříve dostávali rány, jimž se nedalo vyhnout, zůstávali na místě a nechávali se bít, aniž by se jakkoli snažili uniknout. Vytvořili si očekávání, že ať by dělali cokoli, ráně by se nevyhnuli; naučili se být bezmocní.⁵⁵

Zdálo se, že to vysvětluje naučenou bezmocnost u lidí stejně jako u psů. Avšak Overmier a Seligman sli ještě dále. Odvážně tvrdili, že deprese u lidí nemusí být často způsobena ani tak skutečnou neschopností poradit si s problémy či trápením, jako naučenou bezmocností – pocitem či přesvědčením, že se nedá nic dělat. Tato teorie byla okamžitě odmítnuta psychology a psychiatry, kteří poukazovali na to, že někteří lidé, přihodí-li se jim něco zlého, se nikdy nestanou bezmocními; někteří se bezmocními stanou, ale rychle přecházejí do protiútku; někteří se stávají bezmocními nejen v dané situaci, ale i v nových a odlišných situacích; někteří ze svých nezdarů obviňují sebe a jiní obviňují druhé.

Seligman, ve spolupráci s jedním ze svých kritiků, britským psychologem Johnem Teasdalem, a s jedním dalším spolupracovníkem, začal hledat lepší vysvětlení lidské deprese. Výpracovali novou hypotézu, která spojovala naučenou bezmocnost s mísitrem řízení. Když mají lidé bolestné zážitky, které nemohou ovlivnit, buď si je vykládají jako výslednici vnějších sil nebo obviňují sami sebe, a právě tento druhý, chybějící výklad navozuje depresi.⁵⁶ Tým tuto hypotézu testoval pomocí složitého dotazníku

na místo řízení; získané informace hypotézu podpořily. Když pak byla jejich studie v roce 1978 publikována, záplava podobných a potvrzujících studií – více než tři sta v průběhu dalších dvaceti let – se psy, krysami a lidmi jejich hypotézu potvrdila a zobecnila.⁵⁷

Jeden takový výzkum například ohodnotil skupinu těhotných žen, na základě testů osobnosti, jako buď „vnitřní“, nebo „vnější“ a zjistil výrazně vyšší procento porodní deprese u „vnitřních“. Tyto ženy připisovaly potíže v tomto období svým osobním vlastnostem; „vnější“ je připisovaly situaci, a přestože se cítily bezmocné, nebyly nijak zvlášť deprimované.⁵⁸

Nedávno Seligman svou teorii rozšířil a nazývá ji „explanační styl“. Ten vysvětluje základní aspekt osobnosti, který se jeví jako celkový optimismus nebo všeobecný pesimismus. Seligmanovými slovy:

Vezměme si například takovou nepříjemnou událost, jako je neúspěch v obchodu nebo v lásce. Pesimisté ji připisují přičinám, které jsou dlouhodobé nebo trvalé, jež ovlivňují vše, co dělají, a které jsou jejich vlastními chybami. Optimisté považují příčiny prohry za dočasné, omezené na současný případ a za výsledek okolností, smůly nebo jednání druhých lidí.

Optimismus vede k většímu úspěchu než pesimismus. Optimističtí pojíšlovací agenti prodávají více pojistek a zůstávají v branži déle než agenti pesimističtí. Optimističtí olympijskí plavci, když jsou poraženi, plavou rychleji; pesimističtí plavci, když jsou poraženi, plavou pomaleji. Optimistické profesionální baseballové a basketbalové týmy hrají lépe, zejména po prohře, než týmy pesimistické.⁵⁹

Dalším tématem, na které teorie sociálního učení vrhla nové světlo, je otázka rozdílů mezi osobností muže a ženy. Údajně moudří lidé měli o tomto tématu v průběhu staletí hodně co říci, převážně muži, kteří mluvili dobře o vlastním pohlaví a špatně o tom druhém. Jejich názory sahaly od Platonova mírného očernění žen („Dary přírody jsou stejně rozptýleny u obou [pohlaví], avšak u každého daru je na tom žena hůř než muž“) po tirádu Klementa Alexandrijského na adresu hríšné ženské povahy („Jsi bránou pekel, ničitelkou zakázaného stromu a prvním odpadlíkem od božského zákona“) a po snobské opovržení ženskou myslí a osobností ze strany lorda Chesterfielda:

Ženy jsou pouze děti většího vzrůstu; zábavně žvatlaví, někdy i chytře; avšak co se týče solidního, zdravého rozumu, nikdy jsem v životě nepotkal žádnou, která by jej měla. (...) Rozumný muž s nimi pouze laškuje, hraje si, baví je a lichotí jim, stejně jako to dělá s živým, vyspělým dítětem.

Mnoho tradičně ženských rysů – emocionalita, plachost, marnivost, péče, vnímavost, neupřímnost atd. – se vždy pokládalo za vrozené. V prvních desetiletích existence psychologie se většina psychologů, včetně Freuda, domnívala, že tyto rysy

jsou nevyhnutebným důsledkem ženské hormonální a biologické výbavy a jí vyvolaných zvláštních prožitků. Téprve v roce 1936 publikovali Lewis Terman a jeho spolupracovník C. C. Miles kladně hodnocenou a vlivnou studii mužské a ženské osobnosti *Sex a osobnost* (Sex and Personality), založenou na výsledcích testu, který sestavili. Mnohé odpovědi byly skórovány podle tradičních názorů o rozdílech mezi pohlavími. Například ve slovněasociačním oddílu testu, jestliže asociace respondenta na „tender“ (anglicky libový, nebo též něžný) byla „maso“, odpověď byla skórována jako maskulinní, jestliže byla „míly“ nebo „milující“, jako femininní. Čtení detektivních příběhů a záliba v chemii byly skórovány jako maskulinní, četba poezie a záliba v divadle jako femininí.⁶⁰

Přestože se to dnes může zdát velmi zvláštní, Termanův a Milesův test se používal mnoho let, než byly takové předpoklady zpochybňeny. Avšak jak se za poslední desetiletí měnilo společenské postavení žen, změnilo se také mnoho aspektů ženské osobnosti; navíc, množství výzkumných poznatků získaných odborníky na sociální učení a dalšími vědci mnohé z tradičních předpokladů zproblemizovalo. Několik ze stovek příkladů z výzkumné literatury za posledních třicet let:

- Dívky se opravdu více než chlapci bojí myší, hadů a pavouků – avšak převážně proto, že se brzy naučí, že mají více než chlapci povolené ukazovat strach.⁶¹
- Dívky si spontánně více hrají s panenkami než chlapci, což je fakt, který byl dlouho považován za důkaz, že dívky mají větší vrozené sklony pečovat a pomáhat. Avšak dívčkám se panenky na hraní častěji *dávají*, což je forma sociálního výcviku. Větší sklonky k pečování u děvčat jsou alespoň částečně naučené.⁶²
- Zdá se, že dívky na základní škole mají větší soucit než chlapci, posuzováno podle takových měřítek, jako je jejich větší ochota napsat dopis dětem v nemocnici; nicméně chlapci neváhají pomoci, když požadovaná činnost je taková, kterou byli naučeni považovat za opravdu mužskou. V dospělosti se ženy jeví pohotovější než muži při pomoci lidem v nouzi, avšak hlavně v situacích, kde se tradičně očekává služba ženy, jako například starost o zraněné dítě; muži jsou pohotovější pomocí v riskantních a náročných situacích. Shrnutu, rozdíly v pohlaví při pomáhajícím chování je možné částečně nebo převážně připsat sociálnímu učení.⁶³

Nějakou dobu zastávaly některé feministky extrémní pozici, že ve skutečnosti celá osobnost a intelektové rozdíly mezi pohlavími jsou výsledkem společenských nerovností, tlaků a podmiňování. Jak však narušaly vědecké důkazy, ukázalo se, že určité kognitivní a osobnostní rozdíly jsou skutečně ovlivněny biologií. Například:

- Ženy se staly poněkud agresivnějšími ve sportu, obchodu a v experimentálních laboratorních situacích. Avšak ve společenském životě je většina z nich i nadále mnohem méně agresivní než muži. Muži mají na svědomí mnohem větší podíl rodinného násilí, znásilnění, vražd a zločinů všeobecně. Větší agresivita u mužů se objevuje velmi záhy v děství, mnohem dříve, než se začne uplatňovat většina sociálních vlivů.

- vů; poznatky velmi nasvědčují tomu, že sociální učení, přestože hraje důležitou úlohu, působí na biologicky zabudované rozdíly a zdůrazňuje je.⁶¹
- Dívky a ženy mají nad chlapci a muži v průměru převahu ve verbální schopnosti, avšak jsou malíčko slabší ve schopnosti prostorové představivosti. Verbální rozdíly se objevují záhy a prostorové rozdíly před dospíváním, kdy jsou sociální vlivy nejsilnější; obojí tudíž poukazuje na určité rozdíly ve struktuře mozku.⁶²
  - Ženy jsou lepší než muži na vycítění významu takových nonverbálních emocionálních nápoved, jako jsou tělesný postoj, tělesné pohyby a výrazy tváře. Je to pravděpodobně částečně získaná dovednost, avšak existují určité důkazy, jako například výskyt těchto rozdílů v raném děství, které poukazují na biologickou predispozici vytvořenou evolucí. Čist jazyk těla mohlo být pro přežití slabšího pohlaví důležitější.⁶³

Jádrem těchto poznámek je, že zatímco názor radikálních feministek se vědeckými poznatkami nepotvrdil, mnoho tradičních názorů o vrozených rozdílech v mužské a ženské osobnosti bylo vyvráceno. Většina rozdílů se nyní připisuje sociálnímu učení nebo interakci sociálních sil a biologických faktorů, avšak některé se opravdu zdají vrozené. Kay Deauxová, psycholožka na Newyorské městské univerzitě, uzávěrila nedávný přehled výzkumu v tomto oboru poznámkou:

Co si žena může přát jako feministka, není nutně to, co vidí jakožto vědec. (...) Pokusy „vyvrátit“ existenci rozdílů mezi pohlavími ustoupily argumentům, jak na vědecké, tak na populární úrovni, že rozdíly opravdu existují. Uznání existence rozdílů by však nemělo sloužit jako brzda pro pokusy pochopit procesy, jejichž prostřednicitvím pohlaví ovlivňuje lidské chování.⁶⁴

Což hezky ilustruje obecnou pravdu o psychologii, která v průběhu našeho příběhu vyjde ještě vícero najevo: Dvě protikladné a zdánlivě neslučitelné teorie o mnohem psychologickém jevu, postavené proti sobě po dva a půl tisíce let, se obě do určité míry a ve světle narůstajících znalostí ukazují jako pravdivé.

Tělo, geny a osobnost

Teorie, že rozdíly v rysech mezi muži a ženami jsou biologicky podmíněné, je součástí širší teorie, že osobnost je vrozená. Existují dvě příbuzné verze této teorie: jedna, že tělesné vlastnosti člověka ovlivňují jeho osobnost, a druhá, že osobnost je podmíněna určitými geny nebo interakcí určitých genů.

První verze je téměř tak stará jako sama psychologie. Galenova humorální teorie osobnosti je jednou její formou, která se objevila ve starověku. Jinou formou byla fyziognomie, názor zastávaný od dob Řecka až po dnešek, že tělesné rysy a proporce jsou doprovázeny odpovídajícími osobnostními rysy. Jeden příklad mezi tisíci: Chau-

cer v *Canterburských povídkách* (The Canterbury Tales) popisuje střídmého, pilného Clerka (učence) jakožto „ne právě tlustého“, ale „vyhladovělého“, přízemní, několikrát provdanou paničku z Bathu jako „troufalu“ ve tváři, „nazrzlé pléti“ a „rozzubrou“ (mezery mezi zuby podle fyziognomů označují odvahu a záletnictví) a vulgárního Millera jako zavalitého, svalovitého, s velkými kostmi, s ohyzdným nosem a s širokými černými nosními dírkami.

Na začátku našeho století dostala teorie tělo-osobnost vědeckou podobu, když Ernst Kretschmer (1888–1964), německý psychiatr, který pracoval v několika psychiatrických léčebnách v jižním Německu, prohlásil, že objevil vztah mezi pacientovou tělesnou stavbou a mezi jeho osobností a duševními stavů. Pacienti, kteří mají krátké končetiny, kulatý obličej a podsaditou postavu, tvrdil Kretschmer, mají sklon ke střídání nálad a jsou buď velmi rozaření, nebo velmi deprimovaní; trpí manickou depresí. Ti, kteří měli dlouhé končetiny, úzký obličej a byli hubení, byli spíše introvertní, plášť, odměření a nespolečenství; trpěli schizofrenií. Ti, kdo měli vyvážené proporce a svaly, byli energičtí, agresivní a veselí; trpěli jinými duševními neduhy.⁶⁵

Kretschmer se domníval, že jak tělesné tvary, tak osobnostní typy či duševní stav vznikají působením hormonálních sekrecí. Jeho teorie, vyložená v roce 1921 v pojednání *Körperbau und Charakter* (anglické vydání má název *Tělesná stavba a charakter*), vyvolala velmi příznivé ohlasy, protože poskytovala vědeckou podporu starobylé tradici. Avšak jiní vědci udělali v Kretschmerově teorii díry. Podotýkali, že mnoho lidí se nedá tak hladce zařadit do žádné ze tří kategorií – malí, tlustí lidé mají často osobnost, která by měla připadat vysokým a hubeným, a vysokým, hubeným lidem se často chovají jako atletické typy. Navíc nebyl Kretschmerův vzorek vyvážený. Hospitalizovaní schizofrenici jsou v průměru mladší než hospitalizovaní lidé s manickou depresí a už jen toto mohlo způsobit většinu rozdílů, které Kretschmer v rozdělení tělesného tuku zjistil.⁶⁶

Nicméně myšlenka tělesných typů byla lákavá a brzy měla nového a vědecky rigoróznějšího šampiona, Williama H. Sheldona (1899–1977), lékaře a psychologa na Harvardu. Krátce poté, co se Kretschmerova kniha objevila v angličtině, začal Sheldon s výzkumem „somatotypů“ (tělesných typů) a během několika desetiletí shromažďoval údaje o tělesných rozdílech a osobnostech normálních lidí. (Později svůj výzkum rozšířil i na duševně choré pacienty a delikventní chlapce.)

Jako badatel se Sheldon nevyhýbal žádným obtížím: vyfotografoval ne méně než čtyři tisíce svylečených vysokoškolských studentů a zaznamenal jejich hlavní tělesné rozměry. Na základě tohoto objemu dat došel k závěru, že existují tři základní tělesné typy, které v mnohem připomínají typy Kretschmerovy: *endomorf*, měkký, zaoblený a tučný; *mezomorf*, tvrdý, hranatý, s velkými kostmi a svalovitý; a *ektomorf*, vysoký, hubený a s velkou lebkou. Domnival se, že tyto typy reprezentují zvláštní vývoj jedné ze tří vrstev buněk, které se jako první diferencují v lidském zárodku:

VÝVOJÁŘI A SPECIALISTÉ

endodermu, z něhož vzniká zažívací trakt a vnitřní orgány, mezodermu, z nějž pochází kosti a svaly, a ektodermu, z nějž se vyvíjí nervový systém.

Aby prokázal vztah mezi osobnostními rysy a těmito somatotypy, dal Sheldon dvěma stům svých subjektů test osobnosti a v průběhu let sesbíral velké množství dalších dat o rysech na základě podrobných rozhovorů a vlastního pozorování. Zjistil, ve shodě se svým očekáváním, že ke každému somatotypu se váže typický osobnostní vzorec. Malý, tučný endomorf je obvykle společenský, uvolněný, hovorný a požitkářský; vyvážený mezomorf je energický, asertivní, kurážný, optimistický a sportovec; vysoký, hubený ektomorf je introvertní, ostýchavý, intelektuální, inhibovaný a ne-společenský. Sheldon vyslovil domněnkou, že geny určují, který somatotyp převládne při vývoji zárodku, a tudíž který osobnostní vzorec se u člověka projeví.⁷⁰

Jeho hlavní publikace, objevující se ve čtyřicátých letech, vyvolaly velký zájem veřejnosti i odborníků. Avšak většina psychologů považovala Sheldonovu typologii za zjednodušující a jeho výzkumné metody za chybné: nevěnoval dostatečnou pozornost socioekonomickému postavení svých subjektů, přestože z chudého dítěte těžko vyrostete zavalitý, veselý endomorf, nebo z bohatého a zvýhodňovaného dítěte ostýchavý, cerebrální ektomorf. Psychologové byli zvlášť nedůvěřiví k extrémně vysokým korelacím – 0,79 až 0,83 –, které Sheldon uváděl mezi třemi somatotypy a jejich odpovídajícími osobnostními typy. Korelace takového stupně jsou v psychologii, kde má většina jevů vícero příčin, tak neobvyklé, že ukazují na podstatný nedostatek ve výzkumném plánu. A skutečně tam nedostatek byl. Abychom citovali jednu význačnou osobnost, zde je Gardner Lindzey:

K důkladné diskusi, proč je napozorováno tolik kovariance, by se muselo zvážit mnoho faktorů, avšak většina psychologů si to zřejmě vysvětlovala tím, že obě sady posuzování prováděl sám Sheldon. V důsledku toho můžeme argumentovat, že Sheldonovy apriorní názory a očekávání v této oblasti ho implicitně vedly k tomu, aby tělesné proorce i temperament posuzoval konzistentním způsobem, ať už byla skutečnost jakákoli.⁷¹

Obhájci Sheldonových názorů se tento nedostatek snažili napravit v pozdějších studiích; posuzování somatotypů dělali na základě fotografií lidé, kteří se s fotografovanými osobami nikdy nesetkali, a hodnocení osobnosti dělali jiní lidé spíše podle údajů z dotazníků než z rozhovoru. Tyto výzkumy Sheldonovu souvislost mezi tělesným typem a osobností sice potvrdily, avšak se značně menšími korelacemi.⁷² Ani tato data však nutně neprokazovala přímou souvislost mezi somatotypy a osobností; souvislost mohla být nepřímá a sociální. Protože lidé očekávají, že silní, svalovití mezomorfové budou vůdci a že slabí hubení ektomorfové se budou vyhýbat fyzickému soutěžení a budou se spoléhat na svůj rozum, mohou se děti, které vycítí, co od nich lidé očekávají, podle toho začít chovat.⁷³

Přestože teorie somatotypů upoutala v padesátých letech pozornost a podnítila mnoho výzkumů, její ostrá kritika, a také skutečnost, že teorie zastávala pohled dě-

dičnosti, a tudíž nebyla v souladu s převažujícím liberalismem doby, způsobila úpadek jejího vlivu. Koncem šedesátých let, podle významného historika americké psychologie Ernesta Hilgarda, se téměř vytratila ze scény. Avšak silné důkazy o vrozenosti osobnosti, nebo alespoň o predispozicích k tomu či onomu vzorce, se objevovaly i nadále.

Ve 40. letech začali Alexander Thomas a Stella Chessová, psychiatři v Lékařském středisku Newyorské univerzity (New York University Medical Center), zkoumat individuální temperamentové rozdíly u novorozených a dětí. („Temperament“, součást osobnosti, je pro daného člověka charakteristický způsob emočního reagování na podněty a situace.) Thomas a Chessová sesbírali data o chování dětí počínaje narozením, částečně z vlastního pozorování a částečně pomocí konkrétních otázek rodičům, například jak dítě reagovalo na první koupel nebo na první lžíci obilné kaše. Získali dobré důkazy pro to, co všichni matky více než jednoho dítěte, totiž že děti jsou navzájem temperamentově odlišné už od prvních hodin života.

Po několikaletém výzkumu Thomas a Chessová vytypovali devět rozdílů, které se projevují od počátku života. Některé děti jsou aktivnější než jiné; některé mají pravidelný rytmus jedení, spaní a vyměšování, zatímco jiné jsou nepravidelné a nepředvídatelné; některé mají rády všechno nové (zhlnou první lžíci nové stravy), zatímco jiné nikoli (vyplivnou ji); některé se změně přizpůsobují rychle, zatímco jiné jakákoli změna zavedeného řádu rozruší; některé reagují na podněty silně, buď smíchem, nebo křikem, zatímco jiné se jen usmívají nebo naříkají; některé jsou většinou spokojené, jiné nespokojené; některé si uvědomují každý obraz, zvuk a dotek, jiné reagují pouze na některé podněty a ostatní podněty ignorují; některé se dají z nespokojenosti snadno rozptýlit, ale jiné jsou umírněnější; některé mají velký rozsah pozornosti a budou si hrát s jednou hračkou dlouhou dobu, zatímco jiné rychle přecházejí od jedné činnosti ke druhé.

Když to shrneme, Thomas a Chessová zjistili, že asi dvě třetiny všech dětí vykazují charakteristický temperament už záhy v dětství. Čtyři z deseti jsou „hodné“ (tiché a přizpůsobivé), jedno z deseti je „zlobivé“ (podrážděné a těžko zvladatelné) a jedno ze šesti „pomalu roztává“ (nervózní, ale schopné si na věci a lidi zvyknout).⁷⁴

Když Thomas a Chessová některé děti sledovali, jak se vyvíjejí do rané dospělosti, byli zpočátku ohromeni, jak často zůstává temperament dítěte v průběhu dětství a dospívání v podstatě nezměněn. Později je podrobnejší poznatky přivedly k informovanějšímu závěru. Často byly některé aspekty základního temperamentu poznamenány takovými důležitými událostmi, jako například vážným zraněním nebo nemocí, nebo takovými změnami v okolí, jako úmrtím rodiče nebo dramatickou změnou v ekonomickém postavení rodiny. Pokud však takové události či změny v okolí nenastaly, temperamentový styl prvních dní života se s velkou pravděpodobností stal temperamentovým stylem dospělého člověka.⁷⁵

Ještě přesvědčivější důkazy o tom, že osobnost je částečně vrozená, přišly z výzkumu v genetice chování. Tento obor, poněkud stranou hlavního proudu psycholo-

gie, se zabývá genetickými vlivy na psychologické vlastnosti. Jeho hlavní výzkum nou metodou, pocházející od Galtona, je zjišťování, do jaké míry mají lidé, různě blízce spolu spříznění, podobné duševní schopnosti, osobnost a úspěchy. Bratranci z prvního kolena mají společnou jednu osminu ze svého jednoho milionu genů, sourozenci jednu polovinu a jednovaječná dvojčata všechny geny. Pokud mají geny vliv na psychologický vývoj, pak čím bližší bude genetický vztah mezi dvěma lidmi, tím podobnější si budou i psychologicky.

Nesmírně rozsáhlý výzkum provedený za posledních padesát let toto potvrdil. Některé studie ukázaly, že čím bližší je genetický vztah, tím podobnější jsou si lidé v duševním zdraví či nemoci.⁷⁶ Jiní zjistili to samé o obecné inteligenci a o specifických duševních schopnostech.⁷⁷ A za posledních patnáct let různí genetikové a psychologové zjistili, že čím bližší je genetická příbuznost, tím podobnější jsou si i osobnosti těchto lidí.

Část výzkumu osobnosti je založena na analýzách korelací mezi rysy u dvouva ječných a jednovaječných dvojčat; jednovaječná dvojčata jsou si konzistentně mnohem podobnější než dvouva ječná. Přesto, pokud byla vychována společně ve stejně domácnosti, důkaz nemí dokonalý: byla celou dobou vystavena stejným nebo velmi podobným vlivům prostředí (a zejména k jednovaječným dvojčatům se rodiče chovají stejně). Z tohoto důvodu jsou nejlepší ty údaje – avšak nejhůře získatelné, protože tyto případy jsou velmi vzácné –, jež pocházejí z výzkumů jednovaječných dvojčat, která byla při porodu nebo brzy po něm od sebe oddělena a vychovávána v různých rodinách a na různých místech, kde prostředí je alespoň trochu odlišné.

Podívejme se na případ Jima Lewise a Jima Springera, jednovaječných dvojčat, která byla oddělena měsíc po narození v roce 1940 a vychovávána sedmdesát kilometrů od sebe, v různých rodinách v Ohiu. Vzájemně o své existenci vůbec nevěděli až do roku 1979, kdy jim bylo třicet devět. V tom roce se sešli, avšak nikoli náhodou. Objevil je profesor Thomas Bouchard, ředitel Minnesotského střediska pro výzkum dvojčat a adopce (Minnesota Center for Twin and Adoption Research) při Minnesotské univerzitě, který prováděl výzkum jednovaječných a dvouva ječných dvojčat vychovávaných odděleně. Jim Lewis a Jim Springer byli, až na oblečení, fyzičky nerozeznatelní, tak jako téměř všechny páry jednovaječných dvojčat. Přestože toto se vždy jeví jako pozoruhodné, ještě mnohem pozoruhodnější byly další podobnosti. Oba muži měli manželku jménem Betty, náruživě kouřili cigarety Salem, jezdili v chevroletu, kousali si nehty a měli psa jménem Toy.

Zní to jako výmysl nějakého pisálka pro jeden z těch bulvárních plátků, které vydávají supermarkety a které jsou prošpikovány takovými divy, jako například osmdesáti lety ženy rodiče dětí. Avšak tento příběh nebyl vymyšlený. Samozřejmě, něco z té podivné shody náhod mohlo být způsobeno tím, že dvojčata žila ve stejné části země, ale zbytek byl dle náhody. Důležitější však byly důkazy zjištěné psychologickými testy. Bouchard a jeho výzkumný tým dali dvojčatům řadu osobnostních testů a zjistili, že jejich odpovědi a skóry jsou téměř totožné.⁷⁸

Od roku 1979, kdy Bouchard a jeho spolupracovníci s touto prací začali, vystopovali téměř osmdesát párů jednovaječných a třicet tří párů dvouva ječných dvojčat vychovávaných odděleně (zhruba z osmdesáti tisíc párů v jejich evidenci) a každé dvojče podrobili asi padesáti hodinám intenzivních testů a rozhovorů. Pro účely srovnání udělali to samé s mnoha jednovaječnými a dvouva ječnými dvojčaty vychovávanými společně. Statistická analýza všech korelací v rámci párů a mezi těmito různými skupinami přivedla výzkumný tým k závěru, že asi padesát procent variabilit osobnosti je způsobeno dědičností.⁷⁹ (Podobně zajímavé závěry uvádí i mnoha dalších psychologických proměnných, včetně obecné inteligence, jazykové schopnosti, sociálních postojů, homosexuality, zneužívání drog, a dokonce náboženských zájmů.)

Jiné výzkumy v genetice chování však přinesly mnohem umírnější odhad. John C. Loehlin z Texaské univerzity v Austinu nedávno prošel velký počet výzkumů dvojčat a zjistil, že celkové údaje nasvědčují tomu, že dědičnost vysvětluje asi čtyřicet procent variace v osobnosti.⁸⁰ Různé studie srovnávající adoptované děti s jejich adoptivními a biologickými matkami zjistily, že pouze dvacet pět procent variace je možné připsat dědičnosti (přestože, překvapivě, adoptované děti se osobností podobají více svým biologickým matkám než svým vychovatelům).⁸¹

Tato čísla neznamenají, že dvacet pět až padesát procent z osobnosti libovolného jednotlivce je výsledkem vlivu dědičnosti. Variace se vztahuje na rozpětí rozdílů mezi lidmi v libovolném rysu nebo skupině rysů. Například údaje z Bouchardova střediska ukazují, že jesliže skupina dospělých lidí má výškové rozmezí od sto třiceti do dvou stě třiceti cm, devadesát procent z rozpětí odchylek je následkem dědičnosti, deset procent následkem prostředí. Obdobně, výzkumy dvojčat ukazují, že dvacet pět až padesát procent z rozpětí rozdílů v osobnosti v rámci libovolné skupiny lidí je dědičného původu. To může vysvětlit, proč mají Američané o tak větší variabilitu osobnosti než členové geneticky homogennější populace, jako například Japonci.

Poznatky genetiky chování, přestože jsou pozoruhodné, většinu psychologů osobnosti nezajímají, neboť nepřinášejí ani větší porozumění struktuře a fungování osobnosti, ani zlepšení metod, jak osobnost testovat a hodnotit. A co je horší, zmenšují naději, že psychologie může kvalitu lidského života zlepšit, protože do takové míry, do jaké je osobnost svým původem dědičně daná, natolik je nepřistupná vlivu rodičů a společnosti, terapii i kterémukoli dalšímu potenciálně kontrolovatelnému faktoru prostředí. Většina psychologů, včetně těch v oboru osobnosti, tudíž o poznatech genetiky chování buď pochybuje, nebo je považuje za cenné pouze v teorii, avšak bezcenné v praxi. Mají pocit, že o co jde, je právě ten zbytek variabiliti osobnosti – míra, do jaké může být osobnost tak či onak ovlivněna.

Čerstvé zprávy z přední linie

Osobnost už dnes není vůdčím oborem psychologie, ne proto, že se zmenšila co do velikosti, ale protože se rozvinuly nové obory, které se dostaly do středu pozornosti.⁸² Rovněž, tak jako v každém zralém vědním oboru, mnozí odborníci na osobnost dnes chrlí superspecializované studie o malichernostech; naštěstí jiní stále dělají rozsáhlou a vzrušující práci.

K zajímavějším moderním směrům v oboru patří výzkum vlivu „pohody“ (obecného pocitu spokojenosti) na osobnost ve středním a pozdním věku. Paul T. Costa a Robert R. McCrae pracují s lidmi zúčastněnými na baltimorem longitudinálním výzkumu stárnutí, dlouhodobém výzkumném projektu Národního institutu stárnutí (National Institute on Aging). Zjišťují, že extroverti, kteří dosahují vysokých skóre v takových rysech, jako je společenskost, všeobecná aktivita a „ascendance“ (podobná dominanci), jsou ve středním věku a dále šťastnější než většina introvertů. Rovněž zjišťují, že lidé s nízkými skóry u neuroticismu se změnám ve středním věku a ve stáří přizpůsobují lépe než lidé s vysokými skóry (měřeno takovými rysy, jako jsou chronická úzkost, nepřátelskost, sebevědomí a impulzivita), kteří v problémech středního věku často vidí krizi, mají starosti o své zdraví, jsou frustrovaní a zklamají odchodem do důchodu a jsou vystaveni nebezpečí deprese a zoufalství.⁸³

Jak se člověk může takovému osobnostnímu handicapu postavit? Costa a McCrae domnívají, že pomocí může psychoterapie, i když jen v omezené míře, neboť údaje baltimore a dalších studií naznačují, že rysy osobnosti jsou v dospělosti relativně stabilní. Přesto, říkají, i malé zvýšení pohody je stejně cenné jako malé zlepšení při zvládání závažné tělesné choroby.

Podle současného výzkumu pramení tělesné choroby různého druhu z určitých rysů osobnosti, nebo jsou těmito rysy zesilovány. Dva důležité výzkumy, z let 1975 a 1980, přinesly důkazy, že lidé s osobností takzvaného typu A (soutěživí, snaživí, nepřátelští a silně motivovaní) mají zvýšenou pravděpodobnost vzniku srdečního onemocnění. Deset let dalších výzkumů tyto závěry poněkud oslabilo, avšak nepopřelo.⁸⁴

Obezněji, Martin Seligman (z výzkumu o naučené bezmocnosti) a jeho kolegové Christopher Peterson a George Vaillant poskytli v roce 1988 důkazy, že životní styl člověka ovlivňuje jeho zdraví. Na základě údajů získaných z třicetičtyřiletého longitudinálního výzkumu absolventů Harvardu došli k závěru, že lidé, kteří mají ve zvyku pojímat život pesimisticky a negativně, jsou nemocní častěji než optimisté a mají kratší střední délku života. Za užitečný protilek považují psychoterapii – zejména krátkodobou kognitivní terapii. Seligman jde ještě dále: po doplnění klinických a dalších údajů tvrdí, že kognitivní výcvik dokáže zvrátit negativní explanační styl na pozitivní (nazývá to „naučeným optimismem“), s léčivými účinky na tělesné a duševní zdraví člověka.⁸⁵

Hans Eysenck prošel závěry různých výzkumů osobnosti a zdraví, včetně některých, jež sám prováděl, a říká, že „dramatické výsledky... poukazují na silnou souvislost mezi určitými osobnostmi a konkrétními chorobami“. Poznamenává, že mnoho lékařů spojuje náchylnost k rakovině s neschopností vyjádřit hněv, strach či úzkost a s pocity beznaděje, bezmocnosti a deprese a že longitudinální studie ukazují, že mnoho stejných rysů je spojeno se srdečními chorobami. Na základě těchto údajů provedli Eysenck a jeho spolupracovník, jugoslávský psycholog Ronald Grossarth-Maticek, experiment v preventivním lékařství s následujícími pozoruhodnými výsledky:

Pokusili jsme se použít behaviorální terapii, abychom naučili lidi náchylné k rakovině a srdečním chorobám pohotově vyjadřovat emoce, poradit si se stresem, zbavit se emoce závislostí a posílit samostatnost. Jinými slovy, učili jsme je chovat se více jako zdravější typy osobnosti.

Šlo lidí s osobností náchylnou k rakovině bylo rozděleno na dvě skupiny: padělat nedostalo žádnou terapii a padělat ji dostalo. Po třinácti letech bylo čtyřicet pět lidí z těch, kdo terapii dostávali, stále naživu. Pouze devatenáct jich bylo naživu ve skupině bez terapie.

Podobný experiment jsme zkusili s lidmi náchylnými k srdeční chorobě, rozdělenými na skupiny s terapií a bez terapie. I zde byly po třinácti letech výrazné rozdíly, přežívalo třicet sedm lidí s terapií a sedmnáct bez ní.⁸⁶

Lze se jen divit, proč nebyly tyto experimenty replikovány nebo napodobeny.

Teorie rysů, dosud převládající pohled ve výzkumu osobnosti, nadále vyvrávala, především do tvaru „modelu velké pětky“ v teorii rysů.

Mnoho let se různí badatelé snažili dívat ještě hlouběji do faktoriální struktury než Cattell a identifikovat menší, obsažnější a základnější sadu faktorů než jeho šestnáct. Před třiceti lety někteří z nich, poté, co znova zpracovali Cattellova korelační data, prohlásili, že mají důkazy pro pět supersfaktorů. V průběhu následujících let našli jiní badatelé jeden nebo více faktorů ze stejně pěti, v nejrůznějších přestrojeních, když do statistické ždímačky vložili další široce používané osobnostní inventáře. V posledním desetiletí se většina psychologů osobnosti shodla na tom, že „velká pětka“ tvoří základní dimenze osobnosti.⁸⁷

Prvním je *extroverze*, faktor, který některé osobnostní inventáře zařazují pod příbuzná označení, jako například společenskost, aktivita a mezilidská angažovanost.

Druhým je *neuroticismus* čili, v terminologii jiných studií, emocionalita, emoční stabilita a přizpůsobení.

Třetím je *otevřenosť ke zkušenosti*, rovněž identifikovaná jako zvídavý intelekt, inteligence a intelektance (přebytečný neologismus, který se naštěstí neujal).

Čtvrtým je *sympatičnost*, rovněž se objevující jako oblíbenost, altruismus, důvěra, společenskost atd.

VÝVOJÁŘI A SPECIALISTÉ

Konečně pátým je *svědomitost* čili spolehlivost, síla superega, kontrolované sebeovládání a další přízviska.

Toto jsou, podle současného smýšlení, klíčové a určující osobnostní faktory; velké množství specifických rysů, které způsobuje bohatost a různorodost lidské osobnosti, jsou větvemi a větvemi těchto pěti kmenů. Přestože tyto superfaktory pohled spíše zamílují, než zostřují – představte si Hamleta, slečnu Macbethovou nebo Leara popsané v pojmech „velké pětky“ – poskytuje badatelům a klinickým psychologům sadu prokázaných dimenzií, podle nichž konstruují své plány na výzkum osobnosti a organizují data ze všech osobnostních testů, které v klinické praxi používají.²²

Dalším aspektem vyzrávání oboru je rozluštění „paradoxu konzistence“: Přestože jednotliví lidé mají měřitelné rysy a identifikovatelnou osobnost, chování libovolného člověka v konkrétní situaci je daleko od toho, aby bylo konkrétním ukazatelem, jak se tento člověk zachová v jiných situacích. Muž, který je statečný pod nepřátelskou palbou, se může zachovat zbaběle při konfliktu se svou manželkou; žena, která je pilířem své církve, může v roli pokladníka firmy zpronevěřit firemní fondy na vydřování milence; vzorný otec rodiny a taťka z Malé ligy (Little League, baseballová soutěž pro mládež – pozn. překl.) může mít někde milenku, nebo může být homoseksuál vyhledávající partnery na veřejných záchodech.

Právě kvůli tomuto nekonzistentnímu chování v různých situacích někteří psychologové celé roky na teorii rysů útočili, že má malou validitu. Avšak současná přesnější výzkumná data tuto neshodu rozumně rozřešila: Čím více jsou si situace podobné, tím více je chování člověka konzistentní; čím méně jsou si podobné, tím méně je konzistentní. Walter Mischel z Kolumbijské univerzity, vůdčí představitel výzkumu osobnosti a někdejší kritik teorie rysů, nedávno napsal:

Data... nenasvědčují tomu, že by se nedaly vyvodit užitečné předpovědi. Rovněž z nich nevyplývá, že různí lidé nebudou jednat odlišně, s určitou konzistencí v různých typech situací. (...) Konkrétní třídy podmínek či jednotky ekvivalence je nutno zvažovat mnohem pečlivěji a zdá se, že jsou značně užší a lokálnější, než předpokládala tradiční teorie rysů.²³

Další nedávnou událostí v oboru je utichání staré hádky mezi situacionisty a dispozicionisty. Většina psychologů se dnes kloní k interakcionistickému pohledu, že libovolné chování pramení z interakce mezi situací a osobností. Obdobně se interakcionistickému pohledu otevří starobylá debata, jestli je osobnost vrozená, nebo naučená. Někteří psychologové dosud mluví tak, jako že rodiče, vrstevníci, společenská třída a další vlivy prostředí jsou jedinými důležitými určovateli osobnosti; jiní tvrdí, že naše chování, tak jako chování většiny zvěřat, je převážně naprogramováno našimi geny. Avšak psychologové stále více vidí chování a osobnost člověka v každém životním okamžiku jako výsledek interakce mezi jeho vrozeným temperamentem a vsemi zážitkami, které až do onoho okamžiku prožil.

Jedná se o složitý koncept. Vlivy dědičnosti a prostředí se v osobnosti nijak jednoduše nesčítají, ale tak jako se chemické látky spojují ve sloučeninu, i ony interagují a vytvářejí něco odlišného od obou výchozích složek, a to pak dále interaguje s následnými prožitky. Jedná se o ústřední pojetí vývoje, o oblast psychologického výzkumu, do které se vydáme v další kapitole.